

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ (МИНТАҚАВИЙ) МАРКАЗИ**

**“ЯҚИН, ЎРТА ШАРҚ ҲАМДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТАБИИЙ-
ИЛМИЙ ВА ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАР РИВОЖИ”**

модули бўйича

ЎҚУВ –УСЛУБИЙ МАЖМУА

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи: ф.ф.н., проф. Д.А.Пулатова
катта ўқитувчи Ж.Б.Сулаймонов

Тақризчилар: фалсафа фанлари доктори, профессор
Г..М.Рўзматова
ф.ф.н., доц. М.Қодиров

Ўқув-услубий мажмуа Ўзбекистон миллий университети Кенгашининг қарори билан нашрга тавсия қилинган (2020 йил 24 декабрдаги №3 -сонли баённомаси)

МУНДАРИЖА:

<u>I. ИШЧИ ДАСТУР</u>	3
<u>II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ</u>	14
<u>III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ</u> ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.	
<u>IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ</u>	63
<u>V. КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ</u>	102
<u>VI. ГЛОССАРИЙ</u>	103
<u>VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ</u>	120

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, педагогнинг касбий профессионалигини ошириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва

компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулининг мақсади: Яқин, Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёда табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожини, Марказий Осиёда ислом илмларининг ривожланиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, XV-XVI асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий кадрларнинг ривожланиши ҳақида олий таълим муассасалари педагог кадрларининг билим, кўникма ва компетенцияларини ривожлантириш.

Модулнинг вазифалари:

- Марказий Осиёда ислом илмларининг ривожланиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ;
- IX-XII асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий кадрларнинг ривожланишини;
- XV-XVI асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий кадрларнинг ривожланиши ҳақида назарий ва амалий билимларни, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- Марказий Осиёдан етишиб чиққан буюк мутафаккирларнинг фаолияти ва маънавий меросини, уларнинг гуманистик характерини ҳамда жаҳон цивилизацияси ривожига тутган ўрнини *билиши* керак
- ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий кадрларнинг ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш *кўникмаларига* эга бўлиши лозим.
- Шарқ фалсафаси ва маданиятига оид мавзуларни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик инновацион технологиялардан фойдаланиб ўқув машғулотларини ўтказиш *малакаларига* эга бўлиши зарур.
- Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий кадрларнинг ривожланиши тенденцияларини таҳлил этиш орқали ҳозирги даврдаги амалий аҳамиятини ифодалаш *компетенцияларига* эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Модулни ўқитиш маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Модулни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Яқин, Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёда табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожини” модули мазмуни ўқув режадаги “Шарқ фалсафаси тарихининг асосий даврлари ва йўналишлари”, “Марказий Осиё мутафаккирлари маънавий меросининг гуманистик характери (VIII-XVIII асрлар)” ўқув модуллари билан узвий боғланган .

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим жараёнида Яқин, Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёда табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожини, Марказий Осиёда ислом илмларининг ривожланиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, XV-XVI асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий қадриятларнинг ривожланишига доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модуль мавзулари	Аудитория ўқув юклариси			
		Жами	жумладан		
			Назарий	Амалий машғуло	Кўчма машғуло
1.	Марказий Осиёда ислом илмларининг ривожланиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари	6	2	4	
2.	Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад	8	4	4	

	Фарғоний, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг табиий илмлар ривожига қўшган ҳиссаси				
3	Ибн Мискавайхнинг фалсафий билимлар ривожига тутган ўрни	6	4	2	
4	XV-XVI асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий кадриятларнинг ривожланиши	6	4	2	2
	Жами:	26	14	12	

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Марказий Осиёда ислом илмларининг ривожланиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари

1. Исломнинг Марказий Осиёга кириб келиши ва ривож.
2. Анъанавий илмлар тараққиёти.
3. Исломий илмлар ривож.
4. Калом илмининг вужудга келиши.
5. Муътазила таълимоти.
6. Каломнинг Абул-Ҳасан ал-Ашъарий мактаби.
7. Мотуридия мактаби.

2-мавзу. Муҳаммад Ибн Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг табиий илмлар ривожига қўшган ҳиссаси

1. Қадимги юнон фалсафасининг Искандария ва Сурия фалсафасига таъсири.
2. Уммавий халифалар давридаги илмий таржимачилик.
3. Аббосий халифалар (Маъмун) давридаги маърифатчилик.
4. Ал-Хоразмий ҳаёти ва фаолияти.
5. Ал-Хоразмийнинг табиий-илмий қарашлари.
6. Аҳмад ал-Фарғонийнинг илмий мероси.

3-мавзу. Ибн Мискавайхнинг фалсафий билимлар ривожига тутган ўрни

1. Абу Ҳаййон Тавҳидий дунёқараши.
2. Абу Али Мискавейҳ.
3. Яхё ибн Адийнинг ахлоқий қарашлари.
4. Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндийнинг фалсафий қарашлари.
5. Ибн Равандий ва муътазила эътиқоди. Илоҳиётга доир баҳслар. Ибн Равандийнинг танқидий дунёқараши.
6. Розийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти.
7. Розий асарлари.

8. Розийнинг фалсафий қарашлари.

4-мавзу. XV-XVI асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий қадриятларнинг ривожланиши

1. Саъдуддин ибн Умар Тафтазонийнинг фалсафий қарашлари.
2. Мир Саййид Шариф Журжонийнинг фалсафий қарашлари ва мантиғи.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот. Марказий Осиёда ислом илмларининг ривожланиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари. (4 соат).

2-амалий машғулот. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг табиий илмлар ривожига қўшган ҳиссаси. (4 соат).

3-амалий машғулот. Ибн Мискавайхнинг фалсафий билимлар ривожига туганган ўрни. (2 соат).

4-амалий машғулот. XV-XVI асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий қадриятларнинг ривожланиши (2 соат).

КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

Кўчма машғулот. XV-XVI асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий қадриятларнинг ривожланиши (4 соат).

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (қўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“Кейс-стади” методи

“Кейс-стади”— инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса, “stadi” – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

“Ассисмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий

қўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассисмент”лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест

Янгилик — бу:

А) Хабар

В) Маълумот

С) Дарил

Қиёсий таҳлил

Экология ва ландшафт, қурилиш, саноат экологияни қиёсий таҳлил қилинг.

Тушунча таҳлили

Шафарсозлик ва экологик архитектуруни изоҳланг...

Амалий қўникма

Иккиламчи ресурслардан фойдаланишнинг экологик асосларини аниқланг

Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили

билан гуруҳ аъзоларини таништирадилар;

- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

1-МАВЗУ: МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ ИЛМЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

1. Исломнинг Марказий Осиёга кириб келиши ва ривож.
2. Анъанавий илмлар тараққиёти.
3. Исломий илмлар ривож.
4. Калом илмининг вужудга келиши.
5. Муътазила таълимоти.
6. Каломнинг Абул-Ҳасан ал-Ашъарий мактаби.
7. Мотуридия мактаби.

Таянч иборалар: Ислом, Муҳаммад (С.А.В.) Мовароуннаҳр, Қуръони Карим, ҳадислар, диний дунёқараш, калом, фикҳ, Имом ал-Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Абу Исо ат-Термизий, калом илмининг ривожидида Абу Мансур ал-Мотуридий, Абу Муъин ан-Насафий, Қафғол Шоший, Бурҳониддин Марғиноний, Жамолиддин Аҳмад ал-Косоний, “қадимги ёки анъанавий илмлар”, “араб илмлари”, Калом, мутакаллим, ақлий далил, нақлий далил, казо ва қадар, хаворижийлар, қадарийлар, жабарийлар, муржийлар, муътазилийлар, Ҳасан ал-Басрий (642-728), Восил ибн Ато (ваф. 748), Абул-Ҳасан ал-Ашъарий, Абу Мансур ал-Мотуридий, “Китоб ат-Тавҳид”, ирода эркинлиги, қадим билиш, ҳадис билиш.

Исломнинг Марказий Осиёга кириб келиши ва ривож

Ислом энг сўнгги жаҳоний дин сифатида олдинги динларнинг кўп ижобий хислатларини ўзида ифодалаган. XX аср бошларига қадар у Яқин ва Ўрта Шарқ, жумладан, Ўзбекистонда дингина эмас, балки ҳукмрон дунёқараш вазифасини ўтаб келган эди.

Ислом VIII асрнинг бошларида Марказий Осиёга кириб келди. У VIII-IX асрлар давомида Хуросон ва Мовароуннаҳрда зардуштийлик, монийлик, буддавийлик каби динлар билан курашда ерли халқ ўртасида турли тазйиқлар воситасида сингдирилиб борилди. Ислом дини дунёқараш сифатида кенг тарқала бориши билан бирга, аста-секин унинг назарий, фалсафий, ҳуқуқий, адабий каби томонларини ишлаб чиқишга эътибор кучайган. IX-X асрларга келиб, Қуръонга асосланган махсус ислом илмлари, яъни исломнинг турли томонлама асосини мустаҳкамлаш ва уни талқин этишга қаратилган махсус диний илмлар шакллана бошлаган эди¹.

Исломий илмларнинг шаклланиши ва ривожидида Муслмон Шарқидаги қадимги маданий анъаналарга бой бўлган Хуросон ва Мовароуннаҳрдан

¹ Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). - Т.: ТошДШИ нашриёти. 2010. 47-б.

етишиб чикқан олимлар, кўп ҳолларда зўр истеъдод ва ижод намуналарини кўрсатиб, мусулмон оламида ном қозондилар. Масалан, IX-X асрларда тез ривожланган ҳадисшуносликнинг машҳур бўлишида ватандошларимиз бўлган Имом ал-Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Абу Исо ат-Термизий, калом илмининг ривожига Абу Мансур ал-Мотуридий, Абу Муъин ан-Насафий, фикҳ – ислом ҳуқуқшунослигида Қафғол Шоший, Бурҳониддин Марғинович, Жалолиддин Аҳмад ал-Қосоний кабиларнинг улуши катта бўлган эди (1-илова).

IX-X асрларда яшаб ижод этган, қадимги илмий анъаналар, жумладан, юнон, ҳинд илмларидан яхши хабардор бўлган ҳамда исломнинг маънавий таъсирини бевосита гувоҳи бўлган катта қомусий олимлар асарларида ўз даврида илмлар тизими, таърифи ўз ифодасини топиши билан бирга, уларни “қадимги ёки анъанавий илмлар” ҳамда янги – “араб илмлари”, деб икки йўналишда баён ва таҳлил этишга уринганлар. Бу дунёвий илмлар ҳамда исломий илмлар тизимидан иборат эди.

Анъанавий илмлар тараққиёти

Анъанавий илмлар қадимги юнон илмлари асосида вужудга келган фалсафий илмларнинг турли йўналишларини – математика, физика, география, кимё кабилар, шунингдек, фалсафа, мантиқ, ахлоқ кабиларни ташкил этган. Ўша давр олимлари “Ихвон ас-сафо” тўғарагининг аъзолари, Абу Наср Форобий, Абдуллоҳ Хоразмий ва бошқалар диний, исломий илмлар, аниқроғи араб илмлари сифатида ислом фалсафаси назарияси бўлмиш калом илми, ҳадисшунослик, шариатга асосланган фикҳ – ҳуқуқшунослик, Қуръонни тафсирлаш каби масалаларни, шунингдек, араб тили ва грамматикаси, араблар тарихи (исломдан сўнгги) кабиларни санаб ўтганлар (2-илова).

Исломий илмлар ривожини

Ислом илмлари ичида, авваламбор, илоҳиёт фалсафаси – калом, сўнг ҳадисшунослик, фикҳ – ҳуқуқшунослик, Қуръон тафсири муҳим ўрин эгаллаган ва соф диний масалалардан ташқари турмушнинг барча жиҳатларини қамраб олган.

Ислом дини таълимотида Муҳаммад (САВ) пайғамбар ҳаёти, фаолияти ҳамда диний, ахлоқий кўрсатмаларини ўз ичига олган ҳадислар мусулмонларнинг муқаддас китоби Қуръони каримдан кейин турувчи манба ҳисобланади.

VIII-XI асрлар ҳадис илмининг энг сермаҳсул даври бўлган. Чунки, шу даврда суннатнинг асосий манбаси бўлмиш “олти саҳиҳ тўплами” вужудга келган. Шуниси эътиборга сазоворки, ушбу ҳадислар тўпламини ёзган муҳаддисларнинг аксари Марказий Осиёлик бўлиб, улар: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810-870), Муслим ибн ал-Ҳажжож (819-874), Абу Довуд ас-Сижистоний (817-880), Абу Исо ат-Термизий (824-892), Аҳмад ан-Насоий (830-915), Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Можжа (824-886) каби ҳадис илми пешволаридир.

Улар ичида “ҳадис илмида амир ал-мўъминин”, деган лақабга сазовор бўлган Имом ал-Бухорий алоҳида ўрин тутди. Унинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” тўплами ишончлилиги жиҳатидан Қуръондан кейинги ўринда туради, холос.

IX-X асрларга келиб, қадимги юнон илмий меросини ислом Яқин Шарқида ўрганиш ва унинг кенг ёйилиши натижасида уларни турлича талқин этишга интилиш, масалан, муътазиллийлар таълимоти ва унинг турли йўналишларининг вужудга келиши ҳамда уларни танқид этиш жараёнида пайдо бўлган фикрларни тизимга солиш заруриятга айланди.

X-XI асрларда калом ва юнон фалсафасининг натижаларини қориштиришга интилиш мавжуд эди. IX-XII асрларда исломнинг қонун-қоидаларига асосланган тасаввуф йўналиши шаклланиб, Марказий Осиёда кенг ёйилди. Бу йўналиш, диний дунёқараш асосида фан, маданият ривожини имкониятини кенгайтириши билан, уларнинг ютуқларидан фойдаланиш йўллари бийитган. Тасаввуф зиёлилар орасида тарқалган.

Хулоса қилиб айтганда, ислом дини ва фалсафаси янги ахлоқий комилликка интилувчи тарбияни вужудга келтиришга интилди. Ҳадисларда баён этилган исломий тарбиянинг асоси имон ва солиҳ амаллардан иборат эди. Унинг устидан назорат қилиш шариат қонунлари ва суннатга топширилди. Аслида пайғамбар суннати, деб аталган нарса, барча мусулмонлар учун маънавий озуқа бўлувчи идеал ахлоқдир.

Калом илмининг вужудга келиши

Калом илми ўрта асрларда фалсафий-диний фикрларни, диннинг назарий асосларини ўрганиш, ислом ақидаларига нисбатан ақлий мулоҳаза юритиш жараёнида махсус билимлар тизими мажмуи сифатида вужудга келган эди.

Мутакаллимлар (калом илми вакиллари) ва файласуфлар орасидаги фарқ, уларнинг мавжуд масалаларни таҳлил қилишда тутган мавқеларида эди. Мутакаллимлар уни ечишда ислом қонун-қоидалари ҳисобланган Қуръон ва ҳадисга таянадиган бўлсалар, файласуфлар қадимги анъанавий услубга риоя қилиб, барча масалалар ечимида ақлгагина таяниб, мантиқий фикр юритадилар. Калом илми дастлаб исломда мавжуд бўлган турли сиёсий-диний фирқалар (хаворижийлар, қадарийлар, жабарийлар, муржийлар, муътазиллийлар)нинг ўзаро мунозаралари ва бошқа дин (маздакийлик, насронийлик) вакиллари билан бўлган баҳслашишлар жараёнида шаклланди. Бу тортишувларнинг натижаси Қуръон тафсири ва ислом арбобларининг у ёки бу соҳада қилган амаллари талқинига бориб тақалар эди. Шулар асосида калом илмининг дастлабки мавзуси вужудга келди: Аллоҳнинг ягона вужудлиги ва унинг сифатлари; қазо ва қадар (инсон тақдири); ўтган пайғамбарларнинг, шу жумладан, Муҳаммад алайҳиссаломнинг Аллоҳ элчиси эканлигини тан олиш; қиёмат куни ва қайта тирилишга ишониш; мусулмонларнинг диний ҳамда дунёвий раҳбарларининг (халифа, имомлик) сифатлари каби масалалар унинг мазмунини ташкил этди (1-илова). Ислом даврининг дастлабки босқичларида жамиятнинг диний-ҳуқуқий асосларини турли дин ва халқларнинг миллий маданияти ташкил қилар эди. Ўзга динларда бўлгани каби исломнинг назарий-ҳуқуқий томонлари кейинги асрларда шакллана бошлади. Чунки бу дин ўрта асрларда ўз атрофига араб

бўлмаган – ажам халқларини ҳам бирлаштиришга улгурган эди. Шу туфайли исломнинг диний-ҳуқуқий таълимотини яратишда бу динни қабул қилган турли миллат ва ирқ вакилларининг манфаатларини ҳам ҳисобга олиш лозим эди. IX аср ўрталарига келиб исломда йирик оқимларни суннийлар, муътазилийлар, муржийлар, шиалар ва хаворижийлар ташкил қилар эди.

Муътазила таълимоти

Исломда илк илоҳиёт оқимларидан бири ҳисобланган муътазилийа (арабча – ажралиб чиққанлар, узоқлашганлар)нинг келиб чиқиши назарий жиҳатдан муҳим воқеа бўлди. Бу оқимнинг вакили Ҳасан ал-Басрий (642-728) муътазилий оқимининг пайдо бўлишига сабабчи бўлган. Ҳасан ал-Басрий таълимоти ривожда унинг издошлари Восил ибн Ато (ваф. 748) ва Амир ибн Убайд (ваф. 761) кабиларнинг ўрни катта. Улар исломга қадимги дунё фалсафаси ва мантиғининг усул ва тушунчаларини татбиқ қилиб, ислом асосларини ақлий тарзда талқин этишга ҳаракат қилишган.

Муътазила таълимоти Аббосийлардан Хорун ал-Рашид (786-809), Маъмун (813-833), Ал-Восиқ (842-847) халифалик қилган даврда расмий эътиқод сифатида танилди. Ал-Мутаваккил ҳукмронлик қилган даврда (847-861) эса, исломга зид бўлган оқим сифатида қаттиқ таъқиб остига олинди.

Каломнинг Абул-Ҳасан ал-Ашъарий мактаби

Сиёсий ва диний баҳслар авж олган мураккаб шароитда Бағдодда Абул Ҳасан ал-Ашъарий каломнинг янги мактаби бўлган ашъарийлик оқимининг асосчиси сифатида чиқиб, илк исломий ақидалар билан каломни муросасозлик йўли билан сақлаб қолмоқчи бўлди. Илгариги илоҳиётчилардан фарқ қилиб, Ашъарий ва унинг издошлари илк исломни мантиқий ва фалсафий далиллар ёрдамида сақлаб қолишга уриндилар.

Ашъарий ақлий усулни қўллаб, тақдирга ишониш ва ирода эркинлиги ҳақидаги таълимотни ички қарама-қаршилигини ҳал қилмоқчи бўлди. Унинг томонидан “касб” (бажариш ёки ўзлаштириб олиш) назарияси яратилди. Бу назарияга мувофиқ қазо (қарор, ҳукм) худонинг азалий ва умумий иродаси бўлиб, қадар (ҳокимият, ирода) эса, худонинг ҳукмини дунё ҳодисаларига нисбатан қисман қўлланилиши эди. Инсон эса, ушбу хусусий қарорни фақат худди ўзиникидек, “касб этиши” ёки “ўзлаштириши” мумкин эди. Бу назарияга кўра, фаолият худо томонидан яратилади, аммо ирода эркинлигига эга бўлган инсон томонидан бажарилади ва қўлга киритилади. Гарчи ашъарийлик оқими ўзини ошкора муътазилийлардан ажратган бўлса ҳам, аммо улар учун умумий бўлган ирода эркинлиги ва ақлий йўналишда боришда давом этган.

Муътазила мактаби фикрига қарши ўлароқ, инсон омили танлаш ва амалиётда ўринга эга эмас ва у ҳеч қандай ахлоқий ва диний самара ҳосил қила олмайди. Инсоннинг ахлоқий ихтиёри ва масъулиятига катта эътибор берган муътазила бу тўғрисида уни очик қўлли “ўз амалларининг холиқи”, деб таърифлайдилар. Ашъарий фикрича, бундай худога ширк келтириш билан баробар бўлган баёнот, худованднинг ягоналигини инкор этиш

демакдир. Худо танҳо халлоқ ва бепоён Борлиқнинг ҳомийсидир. Муътазила оқимининг гапи эса, санавийлар (дуалист) фикри тарзидаги икки холиқни қабул қилиш натижасини беради².

Ашъарий назарича, инсон амалларини илоҳий “ҳукм ва қазо”га тааллуқли, деб нисбат бериш заруратан худованд адолатини инкор этиш маъносини билдирмас эди. Адолатсизлик ё зулм фақат хожанинг амрини маҳкум этиш ёки унинг ихтиёридаги мулкни тасарруф этишдан иборат эмас, ҳар икки ҳолатда ҳам худовандни зулм қилишда айблаб бўлмайди, негаки, моликул мулк (худо) ҳеч шубҳасиз, бутун борлиқнинг қонунгузори бўлиб, ҳеч бир шахс қаршисида бирор-бир мажбурият олмаган³.

Мотуридия мактаби

Каломнинг асосий мактаблари билан бир қаторда Самарқанд ва Бухорода Абу Мансур ал-Мотуридий (870-944) асос солган Мотуридия мактаби ҳам мавжуд эди.

Мотуридий таълимоти муътазилийлар каби фақат ақлга суяниш эмас, балки ақл билан нақлни қўшиб фойдаланишни зарур, деб билган. Мотуридий ислом илоҳиётида қазо ва қадар, яъни инсон тақдири борасида ҳам ўзининг мулоҳазаларини баён этган.

У инсонда танлаш эркинлиги, яъни ҳар кимнинг ихтиёри ўзида эканлигини таъкидлаган. Худонинг ягоналигини исботлашда Мотуридий билимнинг уч хил йўлига таянган. У нақлда кўрсатилганлардан бошлаб (сом), ақл кўргазмасига (далолат ал-ақл) етиб келган ва яратилган нарсалар туфайли ҳосил бўладиган ҳис-туйғу (далолат ал-истидлол би-л-халқ) билан ўз далилларини тамомлаган. Мотуридий ва унинг асарлари билангина Мовароуннаҳр калом тарихига биринчи марта қадам қўйган.

Мотуридийнинг билиш назарияси ўзига хос ва жозибали эди. У дунёни билишни икки турга: қадим ва ҳадис билишга ажратган. Қадим билишда Аллоҳни таниш, ҳадис билишда эса, мавжудотларни тушуниш кўзда тутилган. Касбий билиш ҳам тарихий ва истидлолий билиш сифатида иккига ажратилган. Хабар йўли билан ҳосил қилинган билишга тарихий, ақлга таянган билишга эса, истидлолий номи берилган.

Мотуридий кўплаб шогирдлар етиштирдик, улар орасида ислом оламига машҳур бўлган: Абул Ҳасан ар-Рустуғфаний (ваф. 961), Исҳоқ ибн Муҳаммад ас-Самарқандий ва Абдул Карим ал-Паздавий (ваф. 999), Абу Аҳмад ал-Ийодий, Абул Қосим Ҳаким ас-Самарқандий (ваф. 953) каби олимлар бор эди. Ушбу шогирдлари ўз устозларининг таълимотини давом эттирганлиги туфайли Ҳанафия мазҳаби ичида мотуридия мактаби кенг ёйилди.

Назорат саволлари:

1. Ислом қачон Марказий Осиёга кириб келди?

² Қаранг: .۱۹۴۸. حیدرآباد، – الابانة عن اصول الديانة، //Ашъарий, Абул Ҳасан. Дин усулларига тафсир. Хайдаробод, 1948. 6-саҳифа (араб тилида)

³ R. J. Mckarthy, Theology of al-Ash'ari. (Маккарти. Ашъарий илоҳиёти). –Beirut, 1953, –P.70.

2. Анъанавий илмлар тараққиёти бўйича идрок харитани чизинг.
3. Исломий илмлар ривожига қандай кечди?.
4. Калом илмининг вужудга келишини тушунтириб беринг.
5. Муътазила таълимоти нималардан иборат?
6. Каломнинг Абул-Ҳасан ал-Ашъарий мактаби бўйича идрок харитани чизинг.
7. Мотуридия мактаби бўйича идрок харита чизинг.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Имом Мотуридий таваллудининг 910 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзланган нутқ. 2000 йил 16 ноябрь. – Т.: Ўзбекистон, 2001. 9- жилд.
2. Ашъарий, Абул Ҳасан. Дин усулларига тафсир. Хайдаробод, 1948. 6 саҳифа (араб тилида)
3. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). ТДШИ нашриёти. 2010.
4. Микулинский С. Р. Очерки развития историко-научной мысли. –М.: Наука, 1988.
5. Можед Фахрий. Сайре фалсафа дар жаҳоне ислом (Ислом дунёсида фалсафа тарихи жараёни). Лонгман, 1983. Форс тилидан таржима Насрулло Пур Жаводий таҳрири остида. Техрон. Техрон университети нашри. 1372 хижрий йил (1997).
6. Рудольф Ульрих. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. (Ал-Мотуридий ва Самарқанд сунний илоҳиёти). –Алматы: Фонд XXI век, 1999.
7. Уватов У. Имом ал-Бухорий. Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). Масъул муҳаррир: М. М. Хайруллаев. Тўлдирилган катта нашр. –Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1999
8. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
9. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей. –Т.: “Фан”, 1988.
10. R. J. Mckarthy, Theology of al-Ash’ari. (Маккарти. Ашъарий илоҳиёти). –Beirut, 1953, –P.70.
11. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
12. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.:Ўзбекистон, 1996.
13. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). - Т.: ТошДШИ нашриёти. 2010.
14. Маънавият юлдузлари. (Марказий осиелик машҳур сиймолар,

- алломалар, адиблар). Масъул муҳаррир Хайруллаев М. М.
Тўлдирилган катта нашр. – Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси
нашриёти. 1999.
15. Қодиров М. Ислоний маърифат, маданият ва маънавий қадриятлар
фалсафаси. “Ислон, тарих ва маънавият”. – Т., А. Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти. 2000.
 16. Ислон. энциклопедия (А-Х) “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”
Давлат илмий нашриёти. – Т., 2004.
 17. Ислам (энциклопедический словарь). – М.: Наука, Главная редакция
восточной литературы. 1991.

2-МАВЗУ: МУҲАММАД ИБН МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙ, АҲМАД ФАРҒОНИЙ, АБУ АБДУЛЛОҲ АЛ-ХОРАЗМИЙНИНГ ТАБИЙ ИЛМЛАР РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Режа:

1. Қадимги юнон фалсафасининг Искандария ва Сурия фалсафасига
таъсири.
2. Уммавий халифалар давридаги илмий таржимачилик.
3. Аббосий халифалар (Маъмун) давридаги маърифатчилик.
4. Ал-Хоразмий ҳаёти ва фаолияти.
5. Ал-Хоразмийнинг табиий-илмий қарашлари.
6. Аҳмад ал-Фарғонийнинг илмий мероси.

Таянч иборалар: Ислон фалсафаси, Хуросон, Андалузия, Искандария,
Умар Ос, Эрон, Рум, Антокия, Ҳаррон, Эдисса, Нисайбин, Россияин, Климонт Сентимий Флоренс Тертуллиан, Якуб Раҳовий, Жандишопур, Хусрав
I Анушеравон, Муҳаммад ал-Хоразмий, “Алгебра”, “Ал-китоб ал-мухтасар
фи ҳисоб ал-муқобала”, “алгоритм”, “Зиж”и (юлдузлар каталоги), “Зиж ал-
мумтаҳан” (“Синалган зиж”), “Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб”, “Диксит
Алгоризми”, “Алжабр”, Х. Зутер, К. А. Наллино, И. Ю. Крачковский,
устурлоб, “Китоб сурат ул-арз”, Аҳмад ал-Фарғоний, Дамашқ расадхонаси,
нилометр, Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби”,
“Алфраганус”, Абу Ҳаййон Тавҳидий, “Ал-имтоъ вал муъонисата”, “Минг

бир кеча”, Мискавейх, “Тажориб ул-умам”, ахлоқ, “Жовидоне хирад”, “Таҳзиб ул-ахлоқ”, доришунос, риёзиёт, мантиқ, тиббиёт, мобаъдул табиа (метафизика), Яҳё ибн Адий, дўстлик, яқинлик, меҳрибонлик, сабр-тоқат ва чидам, ҳамда ўртамиёналикка интилиш, Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий, Куфа, Сукрот, Птолемей, Пифагор, “Табақотул атбо“, шариат, фалсафа, кўприк, муътазила, “Беш моҳиятлар ҳақидаги китоб“, рух, ақл, жавҳар, илоҳий, модда, шакл, макон, ҳаракат, замон, Ибн Равандий, Аҳмад ибн Таййиб Серахсий, диний шубҳа, “Раддиялар”, “Китоб ал-интисор”, “Китоб аз-зумрруд”, рисолат, танқид, Куръон, Ибн ал-Муртазо, дуалистлар, рофизийлар, ваҳий, ақл, хайр, шарр, Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё Розий, табиатшунослик, кимё, табобат, Рей, Бағдод, “Табобатга доир барча нарсаларни қамраб олувчи китоб”, “Сиррул-асрор”, категориялар, бурҳон, илоҳий фалсафа, мутлақ, жузъий, замон, макон, жон, рух, жисм, холик, бирламчи модда, азалий, манба, жавҳар, ақл, сураат, шакл.

Қадимги юнон фалсафасининг Искандария ва Сурия фалсафасига таъсири

Ислом фалсафаси сурияликлар, араблар, эронликлар, туркий халқлар, барбарлар ва бошқа миллат вакиллари иттифоқ этган мураккаб фикрий жараён ҳосиласидир (1-илова). Яқин Шарқ, жумладан Искандария, 641 йилда Умар Ос томонидан фатҳ этилади. Бу минтақанинг араблар қўлига ўтиши асрлар давомида давом этиб келган Эрон ва Рум истилоларига барҳам берган эди.

Искандария VII асрда юнон фалсафаси ва илоҳиётини тадқиқ қиладиган муҳим марказга айланган эди. Юнон тилини ўрганиш Сурия ва Ироқда VI асрда, Антокия, Ҳаррон, Эдиссия (арабчаси Урфа ёки Арроха) шаҳарларида, Сурия шимолидаги Киннасарин, юқори Ироқдаги Нисайбин ва Рассилайда сал кейинроқ бошланган эди. Юнон тилини ўрганиш Искандариядан ўтган юнон илоҳиётини ўрганишдан бошланган эди. Квинт Сентимий Флоренс Тертуллиан (160-230) айтганларининг монийликка қарши қаратилган жойлари суриёний тилига таржима қилинган эди. Яқуб Раҳовийнинг (ваф. 708) илоҳиёт ва фалсафага доир асрларнинг ёйилиши эркин фикр мавжудлигидан гувоҳлик беради.

VII асрда Ҳаррон ва Жандишопурда (Эрон жануби) юнон илмларини ўрганган икки марказ мавжуд эди. Жандишопур ўқув юрти 555 – йилда Ҳусрав I Анишеравон томонидан таъсис этилган эди.

Уммавий халифалар давридаги илмий таржимачилик

Уммавий халифалари (661 – 749) деярли бир асар давомида ҳокимиятни мустаҳкамлаш билан банд бўлдилар. Абдумалик ибн Марвон (685 – 705) даврида бошқарув соҳасида ислохотлар ўтказиб, араб тили юнон тиллари ўрнига идора ишларида расмий тил сифатида жорий этилган.

Амалий мулоҳазалар энг қадимги илмий ва айниқса табобат соҳасидаги матнларни араб тилига таржима қилиш заруриятини келтириб чиқарган эди.

Энг қадимги араб тилидаги манба бўлган Ибн Надимнинг (ваф. 925) “Ал-Фехрист” (“Рўйхат”) китобидаги маълумотларга кўра, биринчи марта кимё, астрономия ва табобатга доир асарларни араб тилига таржима қилиш Уммавий амири Холид ибн Язидга (ваф.704) тааллуқли эди.

Илгари зардуштий динида бўлиб кейин, исломга кирган Абдулло ибн Муқаффанинг (757й қатл этл.) Паҳлавий тилидан араб тилига ҳинд олими Бидпой Ҳақимнинг “Калила ва Димна”асарини таржима қилганлиги катта аҳамиятга эга бўлган эди.

Унинг қадимги форс тилидан араб тилига қилган таржималаридан “Худойнома” (“Қадимги форс давлатчилиги тарихи”), “Ойиннома” (“Йўл-йўриқлар”, урф-одатлари), “Мазда китоби”, “Анушервоннинг ҳаёт йўли” ва бошқа адабий-ахлоқий рисоалар ислом минтақаси маданиятининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган эди.

Арастунинг “Категориялар”, “Биринчи аналитика”, Порфирийнинг “Исоғучи” (“Мантиққа кириш”) асарларини Аббосий халифа Мансур (754-770) учун араб тилига қилинган таржимаси ҳам ибн Муқаффага тааллуқли эди. (Қифтий Тарихи ҳукамо 220-саҳифа): халифа Мансур таржима ишларига жалб қилган олимлар орасида Навбахтий хонадонининг аъзолари, ҳамда энг машҳур олим Албитриқ ҳам бор эди. Мазкур халифа ҳукмронлиги даврида Арастунинг бир неча рисоалари, Птолемейнинг “Алмагест”, Евклиднинг “Геометрия усули” ва бошқа бир неча асарлар юнон тилидан араб тилига таржима қилинган эди.

Аббосий халифалар (Маъмун) давридаги маърифатчилик

Ҳақиқий таржимачилик фаолиятини Мансурнинг невараси Маъмун (813-833) йўлга қўйган эди. Маъмун отаси Ҳорун ар-Рашид саройининг табиби Юҳанно ибн Мосулни 830 йили “Байтул ҳикма” раислигига сайлаган эди. У Афлотуннинг “Тимей” асарини араб тилига таржима қилган эди⁴. Ҳажжож ибн Матар, Яхъё ибн Албитриқ, Ҳунайн ибн Исҳоқ (899-873) ларнинг таржимачилик фаолияти катта самара келтирди.

Саламо исмли олим ва таржимон “Соҳиб Байтул ҳикма” лақабига эга эди. (Ибн Надим. Ал-фехрист, 353-саҳифа). Ҳунайн муҳаррирлиги остида унинг дўстлари, ўғли Исҳоқ, жияни Ҳубаш ва шогирди Исо ибн Яхъё томонидан Арастунинг деярли барча асарлари, Афлотуннинг бир қисм китоблари таржима этилган эди. Ҳозиргача араб тилида мавжуд бўлган Жолинус (Гален) ва Букрот (Гиппократ) китоблари Ҳунайн таржимасида етиб келган.

Юнон фалсафасининг ислом тафаккурига тўла таъсири таржималар натижасида IX асрда намоён бўлган эди (2-илова).

Ал-Хоразмий ҳаёти ва фаолияти

(783-850)

Араб тили Марказий Осиёни ислом маданияти, араб дунёси, араб тилида яратилган маданий-маънавий бойликлар, юнон тилидан қилинган илмий

⁴ ۱۹۵۸. القاهرة، بی تا، ۱۹۵۸. كتاب الفهرست. //ابن ندیم، م: كتاب الفهرست. القاهرة، بی تا، ۱۹۵۸. – Қоҳира: Бито. 1958, – Б.358.

таржималардан бахраманд бўлишга олиб келган бўлса, форс тили қадимги ва ўрта асрдаги Эрон маданияти, шеърятини чуқур ўрганиш, маданий алоқаларни ривожлантириш имконини берди⁵.

Буюк математик, астроном ва географ Муҳаммад ал-Хоразмий VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. Бу даврда Марказий Осиё араб халифалиги таркибига кирар эди.

Ривожланиб келаётган мавжуд тузум тақозо қилган ижтимоий-иқтисодий талаблар шу даврдаги тараққиёт жараёнининг асосий омилларидан бири бўлди. Қурилиш, савдо-сотик, ҳунармандчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларни янада тараққий эттириш учун астрономия, геодезия, геометрия каби фанларни ривожлантириш зарурияти туғилди. Муҳаммад ал-Хоразмий шу фанлар олимларининг пешқадами ва йўлбошчиси эди⁶.

Хоразмий дунё фанига ғоят катта ҳисса қўшди. У алгебра фанининг асосчиси бўлди. “Алгебра” сўзининг ўзи эса, унинг “Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-муқобала” номли рисоласидан олинган. Унинг арифметика рисоласи ҳинд рақамларига асосланган бўлиб, ҳозирги кунда биз фойдаланадиган ўнлик позицион ҳисоблаш тизими ва шу тизимдаги амалларнинг Оврўпада тарқалишига сабаб бўлди. Олимнинг “ал-Хоразмий” номи эса, “алгоритм” шаклида фанда абадий ўрнашиб қолди. Унинг жўғрофияга доир асари эса, араб тилида ўнлаб географик асарларнинг яратилишига замин яратди. Хоразмийнинг “Зиж”и (юлдузлар каталоги) Оврўпода ҳам, Шарқ мамлакатларида ҳам астрономиянинг ривожланиш йўлини кўрсатиб берди. Лекин афсуски, фаннинг бир неча тармоқларига асос солган, “ўз даврининг энг буюк математики ва агар барча шарт-шароитлар назарга олинса, ҳамма даврларнинг ҳам энг буюкларидан бири” (Ж. Сартон) бўлган бундай сиймонинг ҳаёти ҳақида маълумотлар деярли сақланмаган⁷.

Хоразмий даврида “Байт ул-ҳикма”да ишлаган йирик таржимонлар орасида Ҳажжож ибн Юсуф ибн Матар, Абу Закариё Юҳанно ибн Битрик, Ҳунайн ибн Исҳоқ ва Кусто ибн Луқо ал-Баъалбакийлар бор эди. Бағдодга келган Марказий Осиёлик олимлар орасида машҳур астроном Аҳмад ибн Касир ал-Фарғоний (ваф. 865)нинг номини эслаш лозим. Марвлик Яҳё ибн Абу Мансур Бағдоднинг аш-Шаммосия маҳалласидаги расадхонанинг асосчиси ва раҳбари бўлди. Яҳё 831 йили вафот этганидан сўнг, Хоразмий бу расадхонани бошқаради ва у ердаги кузатишларда фаол қатнашади. Яҳёнинг қаламига мансуб “Зиж ал-мумтаҳан” (“Синалган зиж”) номли астрономик асари маълум. Дамашқ яқинида Касиён тоғидаги расадхонани Холид ибн Абдумалик ал-Марваррудий бошқаради. У ҳам ўз “Зиж”ини тузади. Холид ер меридианининг узунлигини ўлчаш ишларига бошчилик қилади.

Хоразмий ана шундай илмий муҳитда яшаб ижод қилди ва 850 йилда Бағдодда вафот этди.

⁵ Қаранг: М.М.Хайруллаев. IX-XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда маданий юксалиш//Маънавият юлдузлари. –Б.36.

⁶ Қаранг: А. Аҳмедов. Мусо ал-Хоразмий. //Маънавият юлдузлари. –Б.36.

⁷ А. Аҳмедов. Мусо ал-Хоразмий. //Маънавият юлдузлари. –Б.37.

Ал-Хоразмийнинг табиий-илмий қарашлари

Хоразмий қаламига мансуб 20 дан ортиқ асарларнинг фақат 10 таси бизгача етиб келган. Булар “Алжабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб” алгебраик асар, “Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб” ёки “Қўшиш ва айриш ҳақида китоб” – арифметик асар, “Китоб сурат ул-арз” – географияга оид асар, “Зиж”, “Устурлоб билан ишлаш ҳақида китоб”, “Устурлаб ёрдамида азимутни аниқлаш ҳақида”, “Китоб ар-руҳома”, “Китоб ат-таърих”, “Яҳудийларнинг тақвими ва байрамларини аниқлаш ҳақида рисола”. Бу асарларнинг тўрттаси араб тилида, биттаси Фарғонийнинг асари таркибида, иккитаси лотинча таржимада сақланган ва қолган учтаси ҳали топилган эмас⁸.

Хоразмийнинг арифметик рисоласи қачон ёзилгани номаълум, аммо бу рисола XII асрда Испанияда лотин тилига таржима қилинган. Таржиманинг XIV асрда кўчирилган ягона қўлёзмаси Кембриж университети кутубхонасида сақланади. Рисола “Диксит Алгоризми”, яъни “Ал-Хоразмий айтди” ибораси билан бошланади.

Хоразмий ҳинд рақамлари асосида ўнлик позицион системада сонларнинг ёзилишини батафсил баён қилади. У сонларнинг бундай ёзилишидаги қулайликлар, айниқса, нол ишлатилишининг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Кейин Хоразмий арифметик амалларни баён қилишга ўтади. Бунда Хоразмий сонларнинг мартабаларини, яъни разрядларини эътиборга олишни ҳамда нолни ёзишни унутмасликни уқтиради, акс ҳолда натижа хато чиқади, дейди у. Рисоланинг бошланишида Хоразмий ундаги масалалар ўз даврининг амалий талабларига жавоб сифатида вужудга келганлигини қайд қилади. У шундай дейди: “... Мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи “Алжабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб”ни таълиф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдода ва ҳар қандай битимларда ва шунингдек, ер ўлчаш, каналлар ўтказишда, (амалий) геометрия ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир”⁹.

Рисоланинг Кембриж университети кутубхонасида сақланаётган лотинча қўлёзмасининг матнини 1857 йили Б.Бонкомпаньи нашр этган. Мазкур қўлёзманинг фоторепродукциясини тарихчи А.П.Юшкевич ҳам нашр этган¹⁰. Ундан ташқари А.П.Юшкевич ўз рисоласида Хоразмий рисоласига алоҳида параграф бағишлаган¹¹. Б. Бонкомпаньининг нашри асосида Ю.Х.Копелевич ва Б.А.Розенфельдлар рисоланинг русча таржимасини нашр этишган¹². Хоразмийнинг 1200 йиллик юбилеи муносабати билан 1983 йили бу асарнинг қайта нашри ва ўзбекча таржимаси чоп этилди.

⁸ Қаранг: Аҳмедов А. Мусо ал-Хоразмий. //Маънавият юлдузлари. –Б.39.

⁹ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. –Т.: Фан, 1983, –Б.78.

¹⁰ Қаранг: А. П. Юшкевич. Арифметический трактат Мухаммеда ибн Муса ал-Хорезми. Труды института истории естествознания и техники АН СССР, вып. 1. –М., 1964.

¹¹ Қаранг: А. П. Юшкевич. История математики в среднее века. –М., 1961.

¹² Қаранг: Мухаммад ал-Хорезми. Математические трактаты. –Т., 1964.

Хоразмийнинг алгебраик рисоласининг тўлиқ номи – “Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала”. Рисоланинг номидаги “Ал-жабр” ва “ал-муқобала” сўзлари “тўлдириш” ва “рўпара қўйиш” – ўрта аср алгебрасининг иккита асосий амалини англатади. “Алжабр” сўзи лотинча транскрипцияда “алгебра” бўлиб, Хоразмий асос солган янги фаннинг номи бўлиб қолди. Хоразмийнинг алгебраик рисоласи уч қисмдан иборат: 1) алгебраик қисм, бунинг охирида кичик бир бўлим – савдо муомаласидаги боб келтирилади; 2) геометрик қисм, алгебраик усул қўлланиб ўлчаш ҳақида; 3) васиятлар ҳақидаги қисм. Хоразмий уни алоҳида ном билан “Васиятлар китоби” деб атаган. Хоразмий ўз рисоласида ҳеч қандай белги келтирмайди ва мазмунни бутунлай сўз билан баён этади ва шакллар келтиради (1-илова).

Хоразмийнинг энг йирик астрономик асари унинг “Зиж”идир. Олим бу асарни 830 йилда ёзган.

Хоразмийнинг “Зиж”и 37 боб, 116 жадвалдан иборат. Асарнинг аввалги беш боби хронологияга бағишланган бўлиб, “тўфон”, “искандар”, “сафар” ва христиан эраларидаги саналарни ҳижрий эрага кўчириш қоидалари келтирилади. 6-бобда айлана – 12 буржга, бурж – 30 даражага, даража – 60 дақиқага, дақиқа – 60 сонияга ва ҳоказо майдо бўлақларга бўлиниши баён этилади. 7-22-боблар Қуёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари масаласига бағишланган. Бу бобларда Хоразмий қадимги ва илк ўрта аср ҳинд астрономик маълумотларидан, эрон ва юнон маълумотларидан моҳирона фойдаланган ҳолда Птолемейнинг геомарказ системасига асосланиб, сайёралар ҳаракатини баён этган. 23-боб тригонометрияга бағишланган, унда Хоразмий “текис” ва “аксланган синус” тушунчаларини киритади ва бу функциялар жадвалларини келтиради. 25-27 боблар математик географияга бағишланган. Бу ерда географик жойларнинг узунлик ва кенгликларини аниқлаш қоидалари келтирилади ва бу координатларнинг ўзгариши Қуёшнинг йиллик, кечакундузлик ҳаракатида эклиптик, экваториал координатларнинг ўзгариши билан боғлиқлиги кўрсатилади.

Хоразмий ўз “Зиж”ида бошланғич меридиан сифатида, ҳинд анъанасига кўра, Арин (ҳозирги Ҳиндистондаги Ужайн) шаҳридан ўтган меридианни танлаган. Оврўпода XIII асрда Рожер Бекон ва Буюк Альберт ҳам Арин меридиани ғоясининг тарафдорлари бўлганлар. Арин ғоясига кўра, Айялик Петр (Франциядан) 1410 йили ўзининг “Ер тасвири” номли асарини ёзди. Бу асарнинг 1487 йили чоп этилган бир нусхасидан Христофор Колумб фойдаланган. Колумбнинг ўзига тегишли нусха хошиясига ёзган эслатмаларига кўра, Арин ғояси унда ернинг ноксимон эканлиги ва ернинг Аринга диаметрал қарама-қарши тарафида Аринга ўхшаш жой бўлиши кераклиги ҳақида тасаввур ҳосил қилган.

Шундай қилиб, Хоразмийнинг “Зиж”и география соҳасидаги буюк кашфиётларга ҳам алоқадор бўлди.

Академик В.В.Бартольд бу асар 836-847 йиллар орасида ёзилганлигини аниқлаган¹³.

¹³ Қаранг: В. В. Бартольд. Введение к изданию Худуд ал-алам. Сочинение: Т. 8. –М., 1973, –С. 504-545.

Асар 1037 йили кўчирилган ягона араб нусхасида бизгача етиб келган бўлиб, бу нусха Страсбург университети кутубхонасида сақланади.

Китобда шаҳарлар, тоғлар, денгизлар, ороллар ва дарёлардаги 2402 та географик жойнинг координатлари келтирилади. Шаҳарлар, дарёлар, тоғлар, ороллар ва бошқа объектлар иқлимлар бўйича тақсимланган.

Хоразмий ҳам Птолемей каби узунликларни Капар оролларида бошлаб ҳисоблайди. У экватордан жанубда 8 шаҳар, 1-иқлимда 64 шаҳар, 2-иқлимда 54 шаҳар, 3-иқлимда 59 шаҳар, 4-иқлимда 146 шаҳар, 5-иқлимда 79 шаҳар, 6-иқлимда 63 шаҳар, 7-иқлимда 25 шаҳар ва 7-иқлимдан шимолда 40 шаҳарнинг координатларини келтиради.

Хоразмийнинг “Китоб сурат ул-арз” асари кўп олимлар томонидан ўрганилган. Лекин асар шу пайтгача тўла равишда бирорта ҳозирги замон тилига таржима қилинмаган. 1983 йили олимнинг 1200 йиллик юбилейи муносабати билан бизда бу асарнинг ўзбекча таржимаси Хоразмийнинг “Танланган асарлар”и таркибида чоп этилди¹⁴.

Хоразмий асарлари дунёнинг турли кутубхоналарида сақланади. Турли Ғарб ва Шарқ тилларига таржима қилинган. У ўз асарлари, ихтиролари билан нафақат ўз ватанини, балки араб халифалигининг илмий ютуғи, ўз даври маданиятининг юксак натижаларини бутун дунё ва барча асрларга машҳур этди. Ҳозирда унинг номига турли мамлакатларда (Эрон, Туркменистон, Ўзбекистон ва бошқалар) мукофот ва медаллар таъсис этилган, кўча, муассасалар унинг номи билан юритилмоқда.

Аҳмад ал-Фарғонийнинг илмий мероси (797-865)

Ўрта асрларда яшаган Марказий осийлик олимлар орасида буюк астроном, математик ва географ ал-Фарғоний салмоқли ўрин эгаллайди.

Унинг тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад Ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғонийдир. У Фарғона водийсининг Қубо (Қува) туманида туғилган. Абу Райҳон Берунийнинг бир хабарига кўра, Бағдод расадхонасининг ишида Яҳё ибн Абу Мансур, ал-Хоразмий ва бошқа олимлар, Дамашқ расадхонасида эса, Холид ибн Абдумалик ва ал-Фарғоний билан бирга иккинчи гуруҳ олимлар ишлаганлар. У шунингдек, ал-Фарғонийнинг Сурия шимолида, Синжор саҳросида 832-833 йилларда Тадмур ва ар-Раққа оралиғида ер меридиани бир даражасининг узунлигини ўлчашда иштирок этганини ҳам айтган.

Ал-Фарғонийнинг ҳаёти ҳақидаги энг сўнгги ва энг аниқ хабар 861 йил билан боғланади. У шу йили Қоҳира яқинидаги Равзо оролида нилометрни, яъни Нил дарёси суви сатҳини белгиловчи усқунани ясаган ёки таъмирлаган.

Ал-Фарғонийнинг асосий астрономик асари “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нуҷум китоби” (“Китоб ал-ҳаракат ас-самовийа ва жавомий илм ан-нуҷум”) XII асрда Оврўпода лотин тилига икки марта ва XIII асрда бошқа Оврўпо тилларига ҳам таржима қилингандан сўнг, унинг

¹⁴ Қаранг: Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. –Т.: Фан, 1983.

лотинлаштирилган номи “Алфраганус” шаклида Ғарбда бир неча аср давомида кенг тарқалади. Унинг ушбу китоби шу асрлар давомида Оврўпо университетларида астрономиядан асосий дарслик вазифасини ўтади. Ал-Фарғоний асарининг лотинча таржимаси биринчи марта 1492 йилда нашр этилган бўлиб, у энг қадимги нашр қилинган китоблардан ҳисобланади. 1669 йили машҳур Голланд математиги ва арабшуноси Якуб Голиус ал-Фарғоний асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси билан нашр этганидан сўнг, ал-Фарғоний ва унинг асарининг Оврўподаги шухрати янада ортиди. Оврўпо Уйғониш даврининг буюк намоёндаларидан бири бўлган машҳур олим Региомонтан XV асрда Австрия ва Италия университетларида астрономиядан маърузаларни ал-Фарғоний китобларидан ўқиган. Ал-Фарғоний номини Данте (XV аср) ва Шиллер (XVIII аср) ҳам эслаган.

Оврўпо олимларидан Даламбер, Брокельман, И.Ю.Крачковский, А.П.Юшкевич, Х.Зутер ва Б.А.Розенфельдлар ал-Фарғонийнинг ижодини юқори баҳолаганлар¹⁵.

Ҳозирги кунда ал-Фарғонийнинг саккиз асари маълум бўлиб, уларнинг ҳаммаси астрономияга алоқадор ва бирортаси ҳозирги замон тилларига таржима қилинмаган. Улар қуйидагилардир: юқорида тилга олинган асар одатда уни “Астрономия асослари ҳақида китоб” номи билан ҳам аташади – кўлёмалари дунё кутубхоналарининг деярли барчасида бор. “Устурлоб яшаш ҳақида китоб” – кўлёмалари Берлин, Лондон, Машҳад, Париж ва Техрон кутубхоналарида, “Устурлоб билан амал қилиш ҳақида китоб” – биргина кўлёмаси Рампурда (Ҳиндистон), “Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола” – кўлёмаси Қоҳирада, “Етти иқлимни ҳисоблаш ҳақида” – кўлёмалари Готада ва Қоҳирада, “Қуёш соатини яшаш ҳақида китоб” – кўлёмалари Халаб ва Қоҳирада сақланади. “Ал-Хоразмий “Зиж”ининг назарий қарашларини асослаш” асари Беруний томонидан эслатилади, лекин кўлёмаси топилмаган.

Фарғонийнинг номи Хоразмий каби бутун Шарқ ва Ғарбда машҳурдир. Ҳозирги кунда кўчалар, ўқув юртларига унинг номи берилган. 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан Фарғонийнинг 1200 йиллик таваллуд санаси катта тантаналар билан нишонланди.

Назорат саволлари:

1. Ислом фалсафасига қайси халқлар дунёқарашлари ўз таъсирини кўрсатди ?
2. Қадимги юнон фалсафаси қандай қилиб, араб-мусулмон дунёсига кириб келди?
3. Бу мавзудаги энг қадимги араб тилидаги манбани биласизми?
4. Юнон фалсафасини ўрганиш марказлари бўлган шаҳарлар қайсилар эди?

¹⁵ Қаранг: Аҳмедов А. Аҳмад ал-Фарғоний//Маънавият юлдузлари, –Б.47.

5. “Калила ва Димна” асарининг муаллифи ким эди?
6. “Алмагест” ва “Геометрия усули” асарлари-чи?
7. Аббосийлар даврида илм-фаннинг гуллаб-яшнашига нималар сабаб бўлган эди?
8. Юҳанно ибн Мосул қайси асарни таржима қилган эди?
9. Ватандошимиз ўрта аср мутафаккири Ал-Хоразмий жаҳон илм-фани равнақига қандай таъсир кўрсатди?
10. Ал-Хоразмийнинг шоҳ асари нима деб номланади?
11. Устурлоб нима?
12. Хоразмийнинг “Зиж” асарида нечта жадвал мавжуд?
13. Хоразмийнинг географияга оид асарини биласизми?
14. Ал-Фарғоний меросини ўрганишдаги энг дастлабки манба нима?
15. Ал-Фарғонийнинг яна қандай асарларини биласиз?
16. Ал-Хоразмий ва ал-Фарғонийларни ўрганиш Мустақил Ўзбекистон истиқболи учун нималарни кафолатлайди?
17. Ислом дунёсига фалсафий маданиятнинг ёйилиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида нималарни биласиз?
18. Абу Ҳаййон Тавҳидийнинг энг муҳим асари нима тўғрисида эди?
19. Тавҳидий нима учун замондош файласуфларни танқид остига олди?
20. Мискавейҳ қайси соҳаларда ижод қилган?
21. Мискавейҳ ақлий илмларни қай тартибда жойлаштиради?
22. Яҳё ибн Адийнинг “Фазилатлар ва разолатлар” тизимига яна қандай категорияларни киритиш мумкин?
23. “Таҳзиб ул-ахлоқ” асарининг муаллифи ким?
24. Юқоридаги мутафаккирлардан қай бирининг ғоялари Мустақил Ўзбекистон ёшларининг маънавий тарбиясида муҳим ўрин тутади, деб ўйлайсиз?
25. Розийнинг араб-мусулмон фалсафасида тутган ўрни қандай?
26. Розий қайси фанларни чуқур ўрганган?
27. Розийнинг шоҳ асари нима деб номланган?
28. Розийнинг борлиқ фалсафасида оламнинг асосида нима ётади?
29. Унинг борлиқ тўғрисидаги қарашлари қайси ғарб файласуфи таълимотига яқинроқ?
30. Розийнинг ахлоққа оид қарашлари унинг қайси асарида ўз ифодасини топган?
31. Розийнинг фалсафий дунёқарашига қайси файласуфларнинг таъсири катта бўлган?
32. Нима учун Розий Абу Ҳотам Розий ва Носир Ҳисравлар томонидан кофирликда айбланган?

Адабиётлар

1. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Т.1. Ташкент. 1957.
2. Ал-Хаййот, Абул Хусайн Абдурахим ибн Муҳаммад. Китоб ал-интисор ва-р-радд ала Ибн ар-Равандий ал-мулҳид. Бейрут. 1957 й 22-38 бетлар (араб тилида).
3. Аль Фараби. О разуме и науке. Алма-Ата. Из-во “Наука”, 1975.
4. Аҳмедов А. Аҳмад ал-Фарғоний//Маънавият юлдузлари, –Б.47.
5. Аҳмедов А. Мусо ал-Хоразмий. //Маънавият юлдузлари. –Б.36.
6. Бартольд В. В. Введение к изданию Худуд ал-алам. Сочинение: Т. 8. –М., 1973.
7. Григорян С.М. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. М., 1960.
8. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. М., 1960.
9. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. М., 1960.
10. Ибн Надим Ал-Фехрист. 216-217.(араб тилида).
11. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и среднего Востока. М, Соцэкгиз, 1961.
12. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. М., изд-во соцэкгиз, 1961.
13. Ислам энциклопедический словарь. М., “Наука”, 1991.
14. Ислам. энциклопедический словарь. М. “Наука”. 1991.
15. Ислом, тарих ва маънавият. Ташкент. Абдулла Қодирий номи-даги халқ мероси нашриёти. 2000.
16. Каримов И.А. Аҳмад ал-Фарғоний хайкалининг очилишига бағишланган маросимда сўзлаган нутқ. Асарлар. 7-жилд. – Т., Ўзбекистон. 1999.
17. Каримов У.И. Неизвестное сочинение ар-Рази (“Книга тай-ны тайн”).Ташкент. 1957.
18. Крымский А. История Персии, её литературы и дервешской теософии. М.,1912 том II.
19. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). ТДШИ нашриёти. 2010.
20. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). ТДШИ нашриёти. 2010.
21. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). ТДШИ нашриёти. 2010.
22. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). ТДШИ нашриёти. 2010.
23. Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане.Т., “Фан”, 1976.
24. Материалы по истории прогрессивной общественно-философ-ской мысли в Узбекистане. Т., “Фан”, 1976.
25. Маънавият юлдузлари. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси

- нашриёти. Т., 2001.
26. Микулинский С. Р. Очерки развития историко-научной мысли. – М.: Наука, 1988.
 27. Можед Фахрий. Сайре фалсафа дар жаҳоне ислом (Ислом дун-ёсида фалсафа тарихи жараёни). Лонгман, 1983. Форс тилига таржима Насрулло Пур Жаводий таҳрири остида. Техрон. Техрон университети нашри. 1372 ҳижрий йил (1997).
 28. Можед Фахрий. Сайре фалсафа дар жаҳоне ислом (Ислом дунёсида фалсафа тарихи жараёни). Лонгман, 1983. Форс тилдан таржима, Насрулло Пур Жаводий таҳрири остида. Техрон. Техрон университети нашри. 1372 ҳижрий йил (1997).
 29. Мухаммад ал-Хорезми. Математические трактаты. –Т., 1964.
 30. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. –Т.: “Фан”, 1983.
 31. Насири Хисрав. Зод ал-мусофирин. Берлин. 1935
 32. Наср Х.С.Исломда илм-фан ва цивилизация. Гарвард.1968 (инглиз тилида).
 33. Петрушевский И.П. Ислом В Иране. Л., 1966.
 34. Рудольф У. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. Книга издана координационным бюро Фонда им. Фридриха Эберта по Центральной Азии. Алматы: Фонд “XXI век” , 1999.
 35. Тавҳидий, Абу Ҳаййон. Ал-имтоъ вал муъонисата. –Қоҳира. 1939-1944. (араб тилида)
 36. Тавҳидий, Абу Ҳаййон. Ал-ҳавомил ва ал-шавомил. –Қоҳира. 1951.
 37. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
 38. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей. – Т.:Фан, 1988.
 39. Хайруллаев М.М. IX-XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда маданият юксалиш//Маънавият юлдузлари. –Б.36.
 40. Юшкевич А. П. Арифметический трактат Мухаммеда ибн Муса ал-Хорезми. Труды института истории естествознания и техники АН СССР, вып. 1. –М., 1964.
 41. Юшкевич А. П. История математики в средние века. –М., 1961.

3-МАВЗУ: ИБН МИСКАВАЙХНИНГ ФАЛСАФИЙ БИЛИМЛАР РИВОЖИДА ТУТГАН ЎРНИ

Режа:

1. Абу Ҳаййон Тавҳидий дунёқараши.
2. Абу Али Мискавейҳ.
3. Яҳё ибн Адийнинг ахлоқий қарашлари.
4. Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндийнинг фалсафий қарашлари.
5. Ибн Равандий ва муътазила эътиқоди. Илоҳиётга доир баҳслар
6. Ибн Равандийнинг танқидий дунёқараши.
7. Розийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти.
8. Розий асарлари.
9. Розийнинг фалсафий қарашлари.

Таянч иборалар: Ислом фалсафаси, Хуросон, Андалузия, Искандария, Умар Ос, Эрон, Рум, Антокия, Ҳаррон, Эдисса, Нисайбин, Россиялар, Климент Сентимий Флоренс Тертуллиан, Яқуб Раҳовий, Жандишопур, Хусрав I Анушеравон, Муҳаммад ал-Хоразмий, “Алгебра”, “Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-муқобала”, “алгоритм”, “Зиж”и (юлдузлар каталоги), “Зиж ал-мумтаҳан” (“Синалган зиж”), “Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб”, “Диксит Алгоризми”, “Алжабр”, Х. Зутер, К. А. Наллино, И. Ю. Крачковский, устурлоб, “Китоб сурат ул-арз”, Аҳмад ал-Фарғоний, Дамашқ расадхонаси, нилометр, Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби”, “Алфраганус”, Абу Ҳаййон Тавҳидий, “Ал-имтоъ вал муъонисата”, “Минг бир кеча”, Мискавейҳ, “Тажориб ул-умама”, ахлоқ, “Жовидоне хирад”, “Таҳзиб ул-ахлоқ”, доришунос, риёзиёт, мантиқ, тиббиёт, мобаъдул табиа (метафизика), Яҳё ибн Адий, дўстлик, яқинлик, меҳрибонлик, сабр-тоқат ва чидам, ҳамда ўртамиёналикка интилиш, Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-

Киндий, Куфа, Сукрот, Птолемей, Пифагор, “Табакотул атбо“, шариат, фалсафа, кўприк, муътазила, “Беш моҳиятлар ҳақидаги китоб“, рух, ақл, жавҳар, илоҳий, модда, шакл, макон, ҳаракат, замон, Ибн Равандий, Аҳмад ибн Таййиб Серахсий, диний шубҳа, “Раддиялар”, “Китоб ал-интисор”, “Китоб аз-зумрруд”, рисолат, танқид, Куръон, Ибн ал-Муртазо, дуалистлар, рофизийлар, ваҳий, ақл, хайр, шарр, Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё Розий, табиатшунослик, кимё, табобат, Рей, Бағдод, “Табобатга доир барча нарсаларни қамраб олувчи китоб”, “Сиррул-асрор”, категориялар, бурҳон, илоҳий фалсафа, мутлақ, жузъий, замон, макон, жон, рух, жисм, холиқ, бирламчи модда, азалий, манба, жавҳар, ақл, сураат, шакл.

Абу Ҳаййон Тавҳидий дунёқараши

(ваф. 1023)

X аср охирларида адабий ва фалсафий доираларда машҳур бўлган олимлардан бири Абу Ҳаййон Тавҳидий эди. У юнон маданиятидан яхши хабардор бўлган Абу Сулаймон Сижистонийнинг (ваф. 1000) шогирди ва дўсти эди.

Тавҳидийнинг энг муҳим асари “Ал-имтоъ вал муъонисата” бўлиб¹⁶, хилма-хил адабий ва фалсафий мавзуларда “Минг бир кеча” услубида ёзилган. Унинг ўзи гарчи фалсафа соҳасида мутахассис бўлмаса ҳам, чуқур фалсафий мушоҳадаларга эга бўлган. У ўз замондошлари бўлган таржимон Ибн Заррадан тортиб, файласуф Мискавейҳга нисбатан танқидий муносабатда бўлган ва улар билан баҳсга киришган. Тавҳидий назарича, улар молу-дунёга хирс кўйган, лаззатталаб кишилар бўлганлар.

X асрда юноний манбалар ва фалсафага қарши таассуб авж олаётган эди. Тавҳидий ўз китобининг ўн еттинчи кечаси воқеаларида ўша замоннинг энг муҳим низоли мавзуси бўлган фалсафа билан исломий ақидалар алоқасига тўхтайди. У қайд этадики, “Ихвон ас-сафо”дан эпчилроқ бўлган унинг душманлари, улар эришганчалик муваффақият қозона олмадилар. Диний ақидалар илоҳий ваҳийга қараб иш тутганлиги сабаб файласуф, мантиқшунос ва мунажжимларнинг ҳунарларидан бениёздирлар.

Тавҳидий фикрича, “ақл ваҳийга бўйсунганидек, файласуф ҳам пайғамбарга бўйсунди. Агар ақлнинг ўзи ҳақиқатни кашф этиши учун етарли бўлганда, диннинг мавжудлиги ортиқча бўлар эди. Аммо инсонларнинг юриш-туришларининг эгаларидан бири бўлган ақл, улар орасида баробар тақсимланмаган. Шунинг учун агар ваҳий бўлмаса, инсонларнинг кўпчилигининг қўли ҳақиқатга эришишга қалталиқ қилади”¹⁷ (1-илова).

Абу Али Мискавейҳ

Мискавейҳ Изиддавла Диламий ҳузурида хазинадор бўлиб ишлар эди. Тавҳидий гарчи Ибн Сино каби Мискавейҳнинг илмий мақомига унчалик

¹⁶ Қаранг: .٤٤-١٩٣٩. القاهرة، المؤسسة و الامتاع و ابو حيان. ابو حيدى، // Тавҳидий, Абу Ҳаййон. Ал-имтоъ вал муъонисата. –Қоҳира. 1939-1944. (араб тилида)

¹⁷ Тавҳидий, Абу Ҳаййон. Ал-имтоъ вал муъонисата. 2-жилд, 10-саҳифа. (араб тилида)

койил қолмаган бўлса ҳам, ўзининг бошқа бир асари “Ал-ҳавомил ва ал-шавомил”да¹⁸ унинг фалсафий қарашлари тўғрисида мукамал маълумот беради.

Мискавейҳ тарих, илмул нафс (руҳ ва жон) ва ахлоқ соҳасида ижод қилган. Унинг “Тажориб ул-умам” асари умумий жаҳон тарихига бағишланган эди¹⁹. Бу мусулмон маданиятида жаҳон тарихи бўйича биринчи китоб ҳисобланиши мумкин. Кейинчалик унга тақлид қилувчилар пайдо бўлди. Мискавейҳнинг энг машхур асари “Жовидоне хирад” (“Абадий донишмандлик”)²⁰ бўлиб, юнон, форс, араб манбаларидан олинган ахлоқий панд-насихатлар мажмуаси эди. Унинг “Таҳзиб ул-ахлоқ” (“Ахлоқни тузатиш”)²¹, илмул нафсга доир бир қанча рисоалари ҳам мавжуд. Қадимги манбаларда қайд этилишича, унинг доришуносликка (гиёҳдан тайёрланадиган дорилар) оид асарлари ҳам бўлган²².

Мискавейҳ ўзининг йирик асарларидан бири бўлган “Ал-фузул асғар” китобида²³ янги афлотунча ҳикмат намуналарини берадики, вақт жиҳатидан Ибн Синонинг “Нажот” асаридан олдин ёзилган.

Мискавейҳ ақлий илмларни қуйидаги тартибда эслатади: риёзиёт, мантиқ, тиббиёт, мобаъдул табиа (метафизика). Исломий янги афлотунчилик анъанасига кўра, жумладан, Форобий ва Ибн Сино асарларида одатда мантиқ бошқа ақлий илмларни ўрганиш муқаддимасида келар эди.

Мискавейҳ ақидасича, ашёлар манбаи худованд бўлиб, улар содир этиш йўли билан амалга оширилади. Бу биринчи ибтидо ва борлиқ манбасидан содир этилган нарса биринчи ақл бўлиб, уни ақли фаол (фаол ақл) деб атайдилар. Исломий янги афлотунчилар бундай номни ўнинчи ақлга берадилар. Иккинчи содир этилган нарса – руҳ, учинчиси – фалақдир. Унинг фикрича, худованд ҳамма нарсани яширинган йўқликдан яратган (2-илова).

Мискавейҳнинг ахлоқ фалсафаси табобатга ўхшаб, ёмонликларни олдини олувчи ва улардан тийиб турувчиликдан ташқари, руҳни саломат сақловчи ва кучайтирувчи восита вазифасини ўтар эди.

Яҳё ибн Адийнинг ахлоқий қарашлари

Яҳё ибн Адий X асрдаги калом ва фалсафий илмларнинг йирик намояндаларидан бири эди. У ўз даврининг энг йирик мантиқшуноси ҳам бўлган.

¹⁸ Қаранг: .۱۹۵۱. قاهرة، – الشوامل و الهوامل. ابو حيان. توحيدى، ابو حيان. توحيدى // Тавҳидий, Абу Ҳаййон. Ал-ҳавомил ва ал-шавомил. –Қоҳира. 1951.

¹⁹ Қаранг: Можед Фахрий. Сайре фалсафа дар жаҳони ислом. –Б.204.

²⁰ Қаранг: .۱۹۵۲. قاهرة، – جاودان خرد. ابو على. مسكويه، ابو على. مسكويه // Мискавейҳ Абу Али. Жовидоне хирад. –Қоҳира. 1952. (араб тилида)

²¹ .۱۹۶۶. بيروت، – تهذيب الاخلاق. ابو على. مسكويه، ابو على. مسكويه // Мискавейҳ. Таҳзиб ул-ахлоқ. –Байрут. 1966. (араб тилида)

²² Қаранг: Қифтий. Торихе ҳукамо. –Б.331.

²³ Қаранг: .۱۳۱۹. هـ. بيروت، – الفوز الاصغار. مسكويه ابو على. مسكويه ابو على // Мискавейҳ, Абу Али. Ал-фузул асғар. –Байрут. 1319 ҳижрий йил. (араб тилида)

Яҳё ибн Адийнинг “Таҳзиб ул-ахлоқ” асари Мискавейҳнинг шу номдаги асаридан 50 йил илгари ёзилган бўлиб, бизгача етиб келган араб тилида ёзилган ахлоққа оид асар эди.

Унинг бу рисоласида айтилишича, инсоннинг табиий тамойили ҳайвоний фитрат хусусиятига эга бўлиб, фақат ахлоқий тарбиягина бу тамойилни маълум ҳудудгача баргараф қила олади. Агар шундай бўлмаганда ахлоқий фасод шунчалик кучли бўлар эдики, уни тузатишга ҳеч қандай умид қолмас эди.

Яҳё ибн Адий Мискавейҳ каби асосий ахлоқий тафовутларни руҳнинг бир-бири билан курашадиган уч қувватидан, яъни шаҳват қуввати, ғазаб ва оқилликдан келиб чиқишини таъкидлайди. Агар инсонда шаҳват қуввати ғалаба қилса, у инсонликдан кўра ҳайвонларга ўхшаб қолиб, ўз жисмидан қочади ва инон-ихтиёрини маишатпарастликка ва табиий тамойилларга бериб кўяди. Ғазаб қуввати кишида ғалаба қилган чоғда, у исёнкор ва тажовузкор бўлиб, бошқалар билан жанжал кўтаради²⁴. Ақл қуввати ягона кучдирки, инсонни ҳайвонот олампидан ажрата олади. Ҳар бир инсоннинг камоли шу қувватгагина боғлиқдирки, у қолган икки қувватдан устун чиқиши лозим. Бу қувватнинг махсус фазилатлари қуйидагилардан иборат: маърифат касб этиш, шахсий ва ижтимоий ишларга маъқул келадиган муносиб йўл танлаш, дўстлик, яқинлик, меҳрибонлик, сабр-тоқат ва чидам, ҳамда ўрта миёналикка интилиш.

Разилликларга боғлиқ бўлган қувват қуйидагилардан иборат: фирибгарлик, риё, рашк.

Ахлоқий фазилатларни тарбиялаш барча фазилатларнинг сарчашмасидир. Шундай фазилатларни ҳосил қилган киши ўзидаги ҳайвоний ва ғазаб қувватини муътадиллаштириб, барча нафсоний қувватларни бир-бирига ҳамоҳанг қила олади²⁵.

Яҳё ибн Адий назарича, йирик фазилатлар қуйидагилардан иборат: ўртамиёналик, инсоф, ҳайбат, сабр, виқор, рафоқат, шафқат, вафо, камтарлик ва саҳоват. Ушбу фазилатлар қаршисида қуйидаги разилликлар мавжуд: шаҳватга берилиш, беҳаёлик, енгилтаклик, жаҳлдорлик, бағритошлик, ғурур ва такаббурлик, аҳдига вафосизлик, ёлғончилик ва кўролмаслик²⁶.

Яҳё ибн Адий Бағдодда яшаб, Форобийдан таълим олган бўлишига қарамай, исломий каломда ўз замонасининг мусулмон мутакаллимлари билан баҳс қилган, чекланган христиан олимларидан бири эди.

Унинг каломга бағишланган кўп сонли асарларининг қўлёзмаси Ватикан ва Париж кутубхоналарида мавжуддир.

**Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндийнинг
фалсафий қараишлари
(800-879)**

²⁴ Қаранг: *يحيى بن عدى. تهذيب الاخلاق.* // Яҳё ибн Адий. Таҳзиб ул-ахлоқ (Ахлоқни тузатиш), –Б.15, 18. (араб тилида)

²⁵ Қаранг: Ўша жойда, 21-бет.

²⁶ Ўша жойда. 35-бет.

Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий биринчи араб файласуфи ва ўрта асрларнинг йирик қомусий олими эди. Ал-Киндийнинг ижоди Аббосий халифа ал-Маъмун ҳукмронлиги даврига тўғри келганлиги сабабли, унинг дунёқарашига муътазиллийларнинг ақлга таянган ғоялари катта таъсир кўрсатган.

Ал-Киндий 801-йилда Ироқнинг Куфа шаҳрида туғилиб, дастлабки таълимни ўз она шаҳри ва Басрада олган, ҳамда кейинчалик Бағдодда давом эттирган. У илмий билимларга, айниқса, юнон фалсафасига катта қизиқиш билан қараб, Арасту, Птолемей, Пифагор, Суқрот, Жолинус ва бошқа файласуфларнинг кўп асарларини араб тилига таржима қилган ўзидан олдинги ўтган муаллифлар томонидан қилинган китоблар таржимасини қайта ишлаб, таҳрир қилган.

Ал-Киндий қаламига 272-асар мансуб бўлса ҳам, бизгача фақат унинг баъзи қисмларигина етиб келган.

Киндий фикрича, азалий нарса жинсга эга бўла олмайди. У жисмга ҳам эга эмас. Бу ҳақда Киндий Арасту ва Прокилнинг оламни азалийлиги ҳақидаги ақидаларига қарши чиққан Искандарияли Яхё Наҳавий фикрларидан фойдаланган. У диний мантиққа таяниб, худонинг ягоналигини исбот қилишга уринган.

Киндийнинг бизгача етиб келган асарларидан энг машҳури “Беш моҳиятлар ҳақидаги китоб”дир. Унда қуйидаги фикрлар баён қилинган:

“Барча жавҳаларда бўладиган нарсаларга келсак, улар бештадирлар: биринчиси – модда, иккинчиси – шакл, учинчиси – макон, тўртинчиси – ҳаракат, бешинчиси – замон. Жавҳар бор бўлган барча нарсаларда модда мавжуддирки, у ундан таркиб топгандир, шакл бордирки, биз уни кўрамиз ва у туфайлигина унинг ўзи бошқа нарсалардан кўринарли даражада фарқ қилади, макон бордирки, унинг ўзи унда маълум худудларда жойлашгандир (негаки, бирор-бир жисм йўқдирки, унинг мавжудлиги учун маълум жойда ва муайян худудларда жой тайёрланмаган бўлсин), шунингдек, ҳаракат бордирки, унинг туфайли у мавжуддир. Ҳаракат муайян макон ва муайян замондагина мавжуддир, негаки, замон ҳаракатнинг адади (сони)дир. Агар биз барча жисмларда ҳаракат борлигини ва ҳар қандай ҳаракат бир макондан иккинчиси томон юз беришини тушунтирсак, шу нарса аён бўладики, ҳар бир жисмда замон ҳам мавжуддир²⁷”.

“Барча ашёлар моддадан таркиб топган. Модда – бу шундай нарсаки, ўзи йўқолмай, қарама-қаршилиқни қабул қилади”

Араб дунёсида шакл ҳақида биринчи бўлиб мулоҳаза юритган шахс ҳам ал-Киндийдир: “Оддий моддада қандайдир имконият (қобилият) бордирки, у туфайли моддадан ашёлар ташкил топади: шундай имконият шаклдир. Бу дегани, шакл ёки қобилиятдир... Мен айтаман: шакл-турдаги фарқ бўлиб,

²⁷ Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. М, Союзгиз, 1961 стр. 107-114, перевод А.В.Сагадеева.

унинг туфайли у ёки бу нарса бошқа ашёлардан кўринишдан ажралиб туради”.

Киндийнинг ҳаракат ҳақидаги мулоҳазалари ҳам диққатга сазовордир: “Ҳаракат олти турга бўлинади: биринчидан, пайдо бўлиш, иккинчидан, йўқ бўлиш, заво л топиш; учинчидан, бир нарсадан бошқасига айланиш; тўртинчидан, кўпайиш; бешинчидан, камайиш; олтинчидан, бир жойдан бошқа жойга силжиш.

Исл ом дунёсига макон тушунчасини олиб кирган ҳам ал-Киндийдир: “Нимаики, жисмни сиғдирса, биз уни макон деймиз, дарҳақиқат, баъзида сен бўш бўлган жойда ҳавони кўрасан, гоҳида эса, ҳаво бўлган жойда, сувни кўрасан. Бу шунинг учун юз берадики, сув кирганда, ҳаво чиқади. Аммо макон бундай ҳолатда қолади ва ёки бу нарсанинг йўқолиши билан у заво л топмайди.

Макон мавжудлигининг моҳияти шундаки, у туфайли бошқа барча нарсалар ўзгаларидан фарқ қилади”.

Дунёнинг таркибий тузилиши ва ундаги мавжуд тушунчаларни араб файласуфи ўзининг замон ҳақидаги мулоҳазалари билан якунлайди:

“Ҳозир ўтган замонни келгуси замон билан қўшади. Аммо улар ўртасида мавжуд бўлган “Ҳозир” узоқ вақтга чўзиладиган муддатга эга эмас, ва у биз унинг тўғрисида ўйлаганимизча, олдинроқ ўтиб кетади. Демак, бу “Ҳозир” замон ўртасида бирор нарса тасаввур қилинса, бу билан биз улар ўртасида замон борлигини тасаввур қиламиз. Бу эса, шундан далолат берадики, замоннинг маъноси “аввал” ва “кейин”дан бошқа нарсада ифодаланмайди ва у муддатдан бошқа нарса эмас. Демак, замон ҳаракатни ҳисоблайдиган муддатдир.

Ал-Киндийнинг буюк хизмати шундан иборат эдики, биринчи марта инсониятнинг араб дунёсига маълум бўлмаган ақлий тафаккур намуналарини араб тилида баён қилиш билан кейинги даврда араб тилидаги илмий йўналишларга катта туртки берди. Натижада Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино ва бошқа йирик олимлар бу соҳада юксак даражаларга эришдилар.

Ибн Равандий ва муътазила эътиқоди.

Илоҳиётга доир баҳслар

Исл ом дунёсида IX асрда озод баҳс юритиш муҳитида шаклланган фалсафий бедорлик даво м этди. Аҳмад ибн Таййиб Серахсий (899 й. қатл эт.) томонидан динга шубҳа билдирилди. У устоз ал-Киндий каби муътазила оқими га тамойили кучли бўлганлигидан ақлни асосий мёъёр қилиб олган эди. Бу масалада ундан ҳам сўлроқ бўлган Ибн Равандий (ваф. 910) диний шубҳага хатарли даражада яқинлашди.

Аҳмад ибн Яҳё Абул Ҳусайн ибн Равандий машҳур илоҳиётчи бўлиб, умри давомида ўз диний-сиёсий қарашларини бир неча бор ўзгартирган шахс сифатида майдонга чиқди. У Марварудда туғилган бўлса ҳам, Бағдодда ўсган ва муътазилий Бишр ибн ал-Муътамир (825й. ваф.эт.) ва унинг илоҳиёт мактабининг мухлиси бўлган эди. Ибн Равандий ўзининг биринчи

асарларини муътазилийлар эътиқодини тарғиб қилишга бағишлади. Баъзи мусулмон муаллифларининг фикрича, у кейинчалик муътазилий эътиқодидан қайтиб, “худосизлик”ка юз тутган, яъни мулхид бўлган. Муътазилийлар ундан юз угириб қолиш билангина чегараланмай, ҳокимиятга арз қилиб, уни жазосини беришни сўрашган. Ибн Равандий қочишга мажбур бўлиб, Куфадаги бир яҳудийнинг уйига яширинишга мажбур бўлган.

Ибн Равандийнинг танқидий дунёқараши

Қиркдан кўп асарлар муаллифи бўлган Ибн Равандий, уларнинг кўпчилигини муътазилийлар ва умумий мусулмончилик ақидаларини рад қилишга бағишлаган. Ўз навабатида, турли илоҳиёт мактаблари ва йўналишларига мансуб бўлган мусулмон илоҳиётчилари (ал-Ҳаййот, ал-Ашъарий, ал-Жуббой ва бошқалар) Ибн Равандий қарашларига қарши кўплаб “Раддиялар” ёзишган. Ана шундай “Раддиялар” туфайли (аввало ал-Ҳаййотнинг “Китоб ал-интисор”) Ибн Равандийнинг учта асаридан келтирилган парчалар, жумладан, “Китоб аз-зумурруд”дан бир бўлак сақланганки, уларда пайгамбарликка, жумладан, Муҳаммад (САВ) рисолатига нисбатан танқидий фикр юритилган. Уларда пайгамбарлик мўъжизалари рад этилиб, ҳатто Қуръонда келтирилган баъзи диний ақидалар ақлга мувофиқ келмаслиги таъкидланган.

Ибн Надим Ибн Равандийнинг асарларини санаб ўтиб, уни ягона худога ишонувчилар ақидасини рад қилишда айблаган.

Бу муаллифнинг таъкидлашича, Ибн Равандий қалам ҳақи олиш учун яҳудийлар, христианлар ва дуалистлар учун ҳам асарлар ёзган. Рофизийлар учун имомат ҳақида ёзган рисоласи учун, улардан ўттиз динор иш ҳақи олган.

Ибн Равандий ваҳийни зарурий нарса ҳисоблаган. Унинг фикрича, инсон ақли билан худони танишга, хайр (яхшилик) билан шаррни (ёмонлик) бир-биридан фарқ қилишга қодир. Унинг ақидасича, Қуръон ҳам бадий жихатдан бошқа арабча асарлардан беназир ва тенги йўқ ижод намунаси эмас. Ундан зўр мазмундаги асарларни ҳам ёзиш мумкин²⁸.

Розийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти

(865-925)

Шарқ халқларининг илмий табиатшунослик ва фалсафий фикрлари ривожига катта ҳисса қўшган ўрта аср мутафаккирларидан бири Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий 865 йилнинг 28 августида Рей шаҳрида (Эрон) туғилган. Ёшлик йилларида адабиёт, шеърият ва мусиқа билан шуғулланган. Кейинчалик фалсафа, риёзиёт, астрономия, алхимия ва табобатни ўрганишга ружуъ қўйган. Ар-Розий йигитлигидаёқ табобат бобида машҳур бўлиб, “ўз даврининг Жолиуси” лақабига сазовор бўлган. Бир қанча вақт Рей ва Бағдод шаҳарларидаги касалхоналарни бошқарган. Унинг машҳур “Табобатга доир барча нарсаларни қамраб олувчи китоб” асари ўша давр табобат илмининг қомуси бўлган. Розийнинг бир мунча

²⁸ Қаранг: .۲۵۵. ص. ابن ندیم فهرست، /Ибн Надим. Феҳрист. –Б.255. 35-бет.

муддат Мовароуннаҳрда яшаб, бу ўлканинг илмий доиралари билан яқиндан ҳамкорлик ўрнатгани ва бир неча шогирдларга эга бўлганлиги маълум.

Унинг илмий ижоди кейинчалик Беруний ва бошқа буюк мутафаккирлар ижодига баракали таъсир ўтказган. Ҳаётининг сўнгги йилларини ўз юртида ўтказган Розий 925 йилнинг 26 октябрида Рейда вафот этган.

Розий кимё фанида ҳам забардаст олим бўлиб, машхур “Сиррул-асрор” (“Сирлар сири”) китобини ёзган.

Розий асарлари

Риёзиётни истисно этганда, Розий табиатшунослик ва ижтимоий соҳаларда 200 га яқин асар ёзган. Фалсафага доир асарлари рўйхати куйидагича:

1. Мантикий рисоалар мажмуаси. Унда категориялар, бурҳон (далил, исбот) ва мантиққа кириш (исоғучи) ҳақида баҳс ва каломда мантиқни кўллаш тўғрисида фикрлар мавжуд.
2. Илоҳий фалсафага оид рисоалар мажмуаси.
3. Мутлақ ва жузъий ҳаюло (субстанция, модда).
4. Бўшлиқ, тўлалиқ, замон ва макон.
5. Самойе табиий (табиат овози китоби).
6. Жаҳон яратувчи ҳакимга эгаллиги ҳақида.
7. Жисмларнинг азалийлиги ва фонийлиги ҳақида.
8. Прокл таълимотига раддия.
9. Плутархнинг табиатшуносликка доир қарашлари ҳақида.
10. “Тимей” китобининг тафсири.
11. “Тимей” китобига Плутарх қилган тафсир ҳақида.
12. Жисм ўз зотига кўра, ҳаракатда эканлиги ва ҳаракат табиатнинг ибтидоси эканлиги ҳақида.
13. Тибби руҳоний (руҳий даволаш).
14. Фалсафий йўл-йўриқлар.
15. Жон ҳақида китоб.
16. Имом Маъсум айтганлари ҳақида.
17. Муътазила қарашларининг танқид ва таҳлили ҳақида.
18. Илми илоҳий Афлотун нуқтаи назаридан.
19. Илми илоҳий Сукрот нуқтаи назаридан.²⁹

Розийнинг фалсафий қарашлари

Розийнинг фалсафий қарашларини ўрганишга унинг уч фалсафий рисоласи манба бўлиб хизмат қила олади: “Китоб тибб ар-руҳоний” (“Руҳий даволаш китоби”), “Китоб сийрат ал-фалсафийа” (“Фалсафий ҳаёт тарзи ҳақида китоб”) ва “Мақола фи аморат иқбол ва ад-давлати” (“Бахт-саодат ва бойликка эришиш йўллари ҳақида мақола”).

Розий борлиқ ва дунёнинг тузилиши ҳақида куйидагиларни ёзган: “Бу беш нарса (холиқ, рух, бирламчи модда, макон ва замон) ҳақиқатда мавжуд

²⁹ Қаранг: Можед Фахрий. Ислом оламида фалсафа давони. –Б.115-116.

бўлган дунёнинг зарурий манбалари (тағзамини)дир. Негаки, ундаги ҳис-туйғу орқали қабул қилинадиган нарса – (ҳар хил) шаклларни қабул қилувчи, (турли-туман) қўшилувдаги бирламчи моддадир”.³⁰ (1-илова).

Розийнинг дунёнинг азалийлиги ҳақидаги қарашларини биз унинг қарашларини шиддатли танқид қилган Носир Хисравнинг “Зод ал-мусофирин” (Мусофирларнинг озуқа халтаси”) асаридан топамиз:

“Дарҳақиқат, бирламчи модда азалийдир, негаки, нарсаларнинг бошқа нарсалардан пайдо бўлишининг имкони йўқ, махсусан агар у жисм бўлса, чунки, ақл бундай таълимотни қабул қилмайди”.³¹

Розийнинг ахлоққа бағишланган энг машҳур асари “Тибби руҳоний” эди. Унинг фикрича, мусиқа “тибби руҳоний” бир томондан, бадан тарбия (тибби жисмоний) иккинчи томондан бир-бири билан муътадил равишда қўшилганда кишининг руҳий ва нафсоний ҳолатини яхшилайти.

Замон тўғрисидаги назарияда ҳам Розий Арастуға қарама-қарши бўлган фикрда турган. Унинг ақидасича, руҳ худо, ҳаюло ва замон каби азалийдир. Розий худонинг ва руҳнинг азалийлигига ҳеч бир далил келтирмайди. Аммо бу жаҳоннинг замонда яратилганлигини ва унинг фонийлигини тан олади. Афлотун эса, унинг яратилганлигини, аммо абадийлигини тан олади. Шунга биноан, қайд этиш лозимки, Розий Афлотун каби руҳнинг ва худонинг азалийлигини ўз-ўзидан ошкора ҳодиса ҳисоблайди. Азалийми, абадийми бўлишидан қатъий назар, руҳнинг борлиги ва унинг жисм бандлигидан озод бўлиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг ўрни шу билан белгиланмасдан, бунда фалсафанинг ҳам руҳни тоза тутишда белгиловчи хусусияти борлигини таъкидлайди. Бу фикрда Афлотун ва Пифагор қарашларининг таъсири ошкора сезилиб турибдики, уларда исломга муҳолиф бўлган ваҳий ва у билан боғлиқ бўлган пайғамбарлик тушунчасига жой йўқ. Дарҳақиқат, Розий ақлий далилларни гувоҳга чақириб, худо билан инсон ўртасида воситачилик қиладиган пайғамбарлар рисолатини рад этади. Пайғамбарларни умматлар ўртасига нифоқ солувчи шахслар сифатида зиён келтиришлари мумкинлигини таъкидлайди³². Унинг қарашлари танқидига бир неча мусулмон илоҳиётчилари ўз асарларини бағишладилар. Жумладан, Абу Ҳотам Розий (ваф. 321/933) ва Носир Хисрав (XI) уни кофирликда айбладилар.

Назорат саволлари:

1. Ислом фалсафасига қайси халқлар дунёқарашлари ўз таъсирини кўрсатди ?
2. Қадимги юнон фалсафаси қандай қилиб, араб-мусулмон дунёсига кириб келди?
3. Бу мавзудаги энг қадимги араб тилидаги манбани биласизми?
4. Юнон фалсафасини ўрганиш марказлари бўлган шаҳарлар қайсилар эди?

³⁰ Абу Райхон Беруни. Избранные произведения (Танланган асарлар). Том 1. –Т., 1957. –С.288.

³¹ Насири Хисрав. Зод ал-мусофирин. –Берлин. 1935. –С.74. (форс тилида).

³² Берунийнинг таъкидлашича, Розий бу масалага доир “Ибтол ул-нубувват” ва “Уюб ул-анбиё” (“Пайғамбарлар айби”) номли рисолалар ёзган: Қаранг: Kraus P. Epitre de Beruni. –Paris, 1936. –P. 20.

5. “Калила ва Димна” асарининг муаллифи ким эди?
6. “Алмагест” ва “Геометрия усули” асарлари-чи?
7. Аббосийлар даврида илм-фаннинг гуллаб-яшнашига нималар сабаб бўлган эди?
8. Юҳанно ибн Мосул қайси асарни таржима қилган эди?
9. Ватандошимиз ўрта аср мутафаккири Ал-Хоразмий жаҳон илм-фани равнақиға қандай таъсир кўрсатди?
10. Ал-Хоразмийнинг шоҳ асари нима деб номланади?
11. Устурлоб нима?
12. Хоразмийнинг “Зиж” асарида нечта жадвал мавжуд?
13. Хоразмийнинг географияға оид асарини биласизми?
14. Ал-Фарғоний меросини ўрганишдаги энг дастлабки манба нима?
15. Ал-Фарғонийнинг яна қандай асарларини биласиз?
16. Ал-Хоразмий ва ал-Фарғонийларни ўрганиш Мустақил Ўзбекистон истиқболи учун нималарни кафолатлайди?
17. Ислом дунёсига фалсафий маданиятнинг ёйилиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида нималарни биласиз?
18. Абу Ҳаййон Тавҳидийнинг энг муҳим асари нима тўғрисида эди?
19. Тавҳидий нима учун замондош файласуфларни танқид остиға олди?
20. Мискавейҳ қайси соҳаларда ижод қилган?
21. Мискавейҳ ақлий илмларни қай тартибда жойлаштиради?
22. Яҳё ибн Адийнинг “Фазилатлар ва разолатлар” тизимиға яна қандай категорияларни киритиш мумкин?
23. “Таҳзиб ул-ахлоқ” асарининг муаллифи ким?
24. Юқоридаги мутафаккирлардан қай бирининг ғоялари Мустақил Ўзбекистон ёшларининг маънавий тарбиясида муҳим ўрин тутади, деб ўйлайсиз?
25. Розийнинг араб-мусулмон фалсафасида тутган ўрни қандай?
26. Розий қайси фанларни чуқур ўрганган?
27. Розийнинг шоҳ асари нима деб номланган?
28. Розийнинг борлиқ фалсафасида оламнинг асосида нима ётади?
29. Унинг борлиқ тўғрисидаги қарашлари қайси ғарб файласуфи таълимотиға яқинроқ?
30. Розийнинг ахлоққа оид қарашлари унинг қайси асарида ўз ифодасини топган?
31. Розийнинг фалсафий дунёқарашиға қайси файласуфларнинг таъсири катта бўлган?
32. Нима учун Розий Абу Ҳотам Розий ва Носир Ҳисравлар томонидан кофирликда айбланган?

Адабиётлар

1. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Т.1. Ташкент. 1957.
2. Ал-Ҳаййот, Абул Ҳусайн Абдурахим ибн Муҳаммад. Китоб ал-интисор ва-р-радд ала Ибн ар-Равандий ал-мулҳид. Бейрут. 1957 й 22-38 бетлар (араб тилида).

3. Аль Фараби. О разуме и науке. Алма-Ата. Из-во “Наука”, 1975.
4. Ахмедов А. Ахмад ал-Фарғоний//Маънавият юлдузлари, –Б.47.
5. Ахмедов А. Мусо ал-Хоразмий. //Маънавият юлдузлари. –Б.36.
6. Бартольд В. В. Введение к изданию Худуд ал-алам. Сочинение: Т. 8. –М., 1973.
7. Григорян С.М. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. М.; 1960.
8. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. М., 1960.
9. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. М., 1960.
10. Ибн Надим Ал-Фехрист. 216-217.(араб тилида).
11. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и среднего Востока.М,Соцэкгиз,1961.
12. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. М., изд-во соцэкгиз, 1961.
13. Ислам энциклопедический словарь. М., “Наука”, 1991.
14. Ислам. энциклопедический словарь. М. “Наука”. 1991.
15. Ислом, тарих ва маънавият. Ташкент. Абдулла Қодирий номи-даги халқ мероси нашриёти. 2000.
16. Каримов И.А. Ахмад ал-Фарғоний ҳайкалининг очилишига бағишланган маросимда сўзлаган нутқ. Асарлар. 7-жилд. – Т., Ўзбекистон. 1999.
17. Каримов У.И. Неизвестное сочинение ар-Рази (“Книга тай-ны тайн”).Ташкент. 1957.
18. Крымский А. История Персии, её литературы и дервешской теософии. М.,1912 том II.
19. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). ТДШИ нашриёти. 2010.
20. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). ТДШИ нашриёти. 2010.
21. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). ТДШИ нашриёти. 2010.
22. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). ТДШИ нашриёти. 2010.
23. Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане.Т., “Фан”, 1976.
24. Материалы по истории прогрессивной общественно-философ-ской мысли в Узбекистане. Т., “Фан”, 1976.
25. Маънавият юлдузлари. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Т., 2001.
26. Микулинский С. Р. Очерки развития историко-научной мысли. –М.: Наука, 1988.
27. Можед Фахрий. Сайре фалсафа дар жаҳоне ислом (Ислом дун-ёсида фалсафа тарихи жараёни). Лонгман, 1983. Форс тилига таржима

- Насрулло Пур Жаводий таҳрири остида. Техрон. Техрон университети нашри. 1372 ҳижрий йил (1997).
28. Можед Фахрий. Сайре фалсафа дар жаҳоне ислом (Ислом дунёсида фалсафа тарихи жараёни). Лонгман, 1983. Форс тилдан таржима, Насрулло Пур Жаводий таҳрири остида. Техрон. Техрон университети нашри. 1372 ҳижрий йил (1997).
 29. Мухаммад ал-Хорезми. Математические трактаты. –Т., 1964.
 30. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. –Т.: “Фан”, 1983.
 31. Насири Хисрав. Зод ал-мусофирин. Берлин. 1935
 32. Наср Х.С.Исломда илм-фан ва цивилизация. Гарвард.1968 (инглиз тилида).
 33. Петрушевский И.П. Ислом В Иране. Л., 1966.
 34. Рудольф У. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. Книга издана координационным бюро Фонда им. Фридриха Эберта по Центральной Азии. Алматы: Фонд “XXI век” , 1999.
 35. Тавхидий, Абу Ҳаййон. Ал-имтоъ вал муъонисата. –Қоҳира. 1939-1944. (араб тилида)
 36. Тавхидий, Абу Ҳаййон. Ал-ҳавомил ва ал-шавомил. –Қоҳира. 1951.
 37. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1995.

4. МАВЗУ: XV-XVI АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ, ЯҚИН ВА ЎРТА ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИДА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШ, МАДАНИЙ КАДРИЯТЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Режа:

1. Саъдуддин ибн Умар Тафтазонийнинг фалсафий қарашлари.
2. Мир Саййид Шариф Журжонийнинг фалсафий қарашлари ва мантиғи.

Таянч иборалар: Янги афлотунча қарашлар, Форобий, дин, фалсафа, ҳақиқатнинг икки жиҳати, “Дин фалсафанинг мисолларидир”, “биринчи ибтидо”, назарий ҳикмат, ақл, ақл бил қувва, фаол ақл, хайр (яхшилик), шарр (ёмонлик), билишнинг қуроли: нутқ, тасаввур, ҳис, “бу жаҳон”, “у жаҳон”, Фозил шаҳар, ваҳий, тасаввурий қувват, назарий ақл, қиёс, разолат, “етуклик”, “баркамоллик”, руҳ саломатлиги, бадан саломатлиги, бахт-саодат, камолот, фазилат, Ибн Сино, “Шайх ур-раис”, назарий фалсафа – метафизика (олий фан), математика (ўрта фан), табиат ҳақидаги фан-табиатшунослик (қуйи фан), амалий фалсафа, сиёсат, ҳуқуқ, уй ишларини бошқариш – иқтисод, ахлоқ, тиббиёт, астрология, физиогномика, кимё

*Саъдуддин ибн Умар Тафтазонийнинг
фалсафий қарашлари*

(1322-1392)

Марказий Осиё фалсафий тафаккури тарихида ўчмас из қолдирган аллома Саъдуддин Тафтазоний - Ашхобод яқинидаги Нисо шаҳри атрофидаги Тафтазон қишлоғида туғилди. Темур ўз марказий давлатини тузгунча бўлган феодал урушлар натижасидаги нотинчликлар ёш Тафтазонийни Хуросон шаҳарлари бўйлаб саргардон юришга мажбур этди. 16 ёшли Саъдуддин илоҳиёт фанларини, араб тили, нутқ санъати ва мантиқ соҳаларини мукаммал эгаллайди. Бу фанларни ўз даврининг машхур олимлари бўлган Азиддин Ижий ва Қутбиддин Розий ат-Тахтонийлардан ўрганади. Тафтазонийнинг 16 ёшида ёзган биринчи илмий асари унга шуҳрат олиб келди ва унинг мадрасада мударрислик қилиш ҳуқуқини қўлга киритишига сабаб бўлди.

1340 йилдан 1372 йиллар ичида Тафтазоний Ғиждувон, Жом, Туркистон, Ҳирот ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидаги мадрасаларда дарс бериб, йирик олим сифатида шуҳрат қозонди. Айниқса мантиқ, нутқ санъати, араб тили грамматикаси ва илоҳиёт соҳаларида унга тенг келадиган олим кам топилар эди³³. Унинг замондоши машхур араб тарихчиси Ибн Халдун Тафтазоний ҳақида қуйидагиларни ёзган эди: “Мовароуннаҳрдан чиққан кўшнинг нури араб мамлакатлари ва Испаниягача етиб келмоқда”³⁴.

Тафтазонийнинг шуҳрати ўз пойтахти Самарқандга энг машхур олимлар, хунармандлар ва усталарни тўплаётган Амир Темурга ҳам етиб боради. У Тафтазонийни Самарқандга чақиртиради. Тафтазоний умрининг охиригача саройда яшайди ва 1392 йилнинг 12 августида вафот этади.

Тафтазонийнинг назарий мероси ўрта асрлар фанининг барча соҳаларини ўз ичига олади. Қуръон тафсиридан бошқа асарлари араб тилида ёзилган бўлиб, улар ичида мантиқ, нутқ санъати ва араб тили грамматикасига оид рисолалари алоҳида ўрин тутди. Бу рисолалардан XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрнинг иккинчи ярмигача Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги ўлкалар мадрасаларида ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган. Машхур шарқшунос Е.Э.Бертельс ўз тадқиқотларида форс шеърятининг буюк классиги Абдурахмон Жомий шеърят ва нутқ санъатини Саъдуддин Тафтазоний асарларидан ўрганганлигини кўрсатиб ўтади.

Тафтазоний қирқдан ортиқ асар ёзган бўлиб, бизгача етиб келган асарларидан диққатга сазоворлари қуйидагилар (1-илова): “Таҳзиб ал-мантиқ вал-калом” (“Мантиқ ва каломга сайқал бериш”), “Ас-саъдия” (XIII аср охири ва XIV аср биринчи ярмида яшаган Котибийнинг мантиқа оид “Аш-шамсия” рисоласига ёзилган шарҳ), “Ал-мутаввол” (Нутқ санъатига оид “Кенг талқин”), “Мухтасар ал-маоний” (риторикага оид “Қисқача маънолар”), “Ал-иршод ал-ходий” (араб тили грамматикасига оид “Йўл бошловчи раҳбар”), “Ал-мақосид ат-толибин” (фалсафа ва каломга оид “Толиби илмларнинг мақсадлари”), “Рисола фи завое ал-мусаллас” (“Уч бурчакнинг бурчаклари ҳақида рисола”). Булардан ташқари Тафтазоний ўзидан олдинги ўтган мутафаккирларнинг асарларига кўплаб шарҳлар ва хошиялар ёзган.

³³ Қаранг: Садиҳон Муртазов. Саъдуддин Тафтазоний асарларида дунёқараш, билиш назарияси ва мантикий масалаларнинг ёритилиши. Автореферат. -Т.; 1975. -Б.5.

³⁴ Ибн Халдун. Муқаддима. -Қоҳира. 1995. 1-жилд. -Б.545.

Тафтазоний дунёқарашидаги диққатга сазовор масалалардан бири қазо ва қадар ҳамда ирода эркинлигидир. Маълумки, ирода эркинлиги масаласида кўплаб файласуфлар ҳар хил фикрлар баён этишган ва инсон ўз хулқ-атворида эркинми, яъни ихтиёри ўз қўлидами, деган саволга жавоб топишга интиланлар.

Саъдуддин Тафтазоний ўзининг “Таҳзиб ал-мантиқ вал-калом” асарида инсоннинг хулқ-атворидаги ирода эркинлиги масаласига кенгроқ тўхталади. Унинг фикрича, ҳар қандай олижаноблик ва хайрли ишлар ўз табиатига кўра, худонинг моҳиятидан келиб чиқади ва у ҳамма нарсанинг холиқи сифатида хайр ва шарофатнинг яратганлиги сабабидан инсонларни ёмон хулқ-атвордан тийилиб туришга чорлайди. Ёмон хулқлар, гуноҳлар инсонга хос нарсалар бўлмасдан, улар фақат кишиларни синаш учун яратилгандир. Шундай қилиб, унинг фикрича, худо – ўз бандаларига икки йўлни “таклиф” этади, яъни шарафли, хайрли фаолият кўрсатишни ёки номатлуб машғулотлар билан гуноҳга ботишни, гуноҳга ботиш эса, жазога тортилишни келтириб чиқаради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, худо томонидан кўпроқ инсонларга хайрли ишлар қилиш, ғайри шаръий ишлар камроқ бўлиши таъкидланади. Қайси йўлни танлаш инсоннинг ўз иродасига боғлиқдир. Шунинг учун худо ёмон хулқ-атворли инсонларни жазолайди. Ёмон хулқ-атворни қоралаш худонинг иродасига қарши бориш эмас, чунки ёмонликнинг ер юзида мавжудлиги инсонларни покликка чорловчи синовдир.

Билиш назариясида Тафтазонийнинг қарашлари Ибн Синоникидан фарқ қилади. Масалан, Ибн Сино нарса, ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни билим деб билса, Тафтазоний уларни алоҳида ҳис-туйғу ва билим ўртасидаги воситавий босқич, деб тушунади. Унингча, ашёлар ва ҳодисалар мавжудлиги туфайли улар уйғотган ҳис-туйғу шаклларида билим юзага келади. Чунки ҳиссиёт моддадан унинг зарурий сифатлари ва алоқалари билан биргаликда ташқи қиёфасинигина қабул қилиб олади. Шу сабабдан мутафаккирнинг фикрича, ҳиссий тасаввурга эга бўлиш учун модданинг бўлишлиги шартдир. Лекин ақлий, мантиқий билиш эса, моддий асосдан анча узоқлашган бўлиб, ҳиссий билимларга қараганда юқорироқ босқичда ҳосил бўлади.

Тафтазоний фикрича, мантиқ тафаккурдаги хатоликлардан ҳалос қиладиган восита бўлиб, янги билимлар ҳосил қилиш заминидир³⁵.

Тафтазоний фикрича, мантиқий билиш шакллари тасаввур ва тасдиқдир. Бирор ашё ёки ҳодисани тасаввур этиш ва унинг тўғрисида ҳукм чиқаришда асосий ўринни тил бажаради. Онг ва унинг белгиси бўлган нутқ бир-бири билан бевосита боғлангандир. Бирор ашё ёки ҳодисанинг белгиси бўлган сўзлар, бирор бир мазмун туфайлигина қандайдир маъно касб этади. Сўзлар ва уларнинг ҳар хил турларини тилшунослик фани ўрганади, мантиқ эса, муайян мазмунга алоқадор муносабатдаги белгилар ўрнини аниқловчи сўзларни ўрганади. Шундай қилиб, Тафтазоний фикрича, мантиқ фани мавҳум мантиқий онг билан боғланган бўлиб, тушунча ва ҳукмни ифодаловчи сўзлар ва гапларни таҳлил этади.

³⁵ Қаранг: Тақриб ал-маром фи таҳзиб ал-калом. 2-қисм, –Б.65 (араб тилида, қўлёзма).

Ақл қуроли орқали ашёларни акс эттирадиган тушунчаларни таърифлаб, Тафтазоний ўз олдига шундай савол қўяди: тушунчалар қандай келиб чиқадилар ва шаклланадилар? Тафтазоний ақлнинг таҳлилий-хулосавий қобиляти (таҳлилот) ва шуурий истеъдоди (мафҳумот) тушунчалар шаклланиши учун асосий йўл деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича: “Фақат таҳлилот ва мафҳумот воситасидагина ашёлар ҳақида муайян тушунчалар ҳосил этиш мумкин”³⁶.

Тафтазоний ўз фалсафий қарашларида табиат ҳодисалари ўртасида сабаб-оқибат муносабатлари мавжудлигига шубҳа қилмай, борлиқнинг ана шундай муносабатларини диққат билан таҳлил этиб, сабаб ва оқибатнинг муайян турларини ажратиб кўрсатади. “Сабаб – бу шундай нарсаки, ашённинг мавжуд бўлиши унга боғлиқдир. Сабаб ички ва ташқи кўринишларга эга. Агар сабабнинг муайян белгилари оқибатига кўчиб ўтса, унда ички сабаб намоён бўлган бўлади, агарда бунинг акси бўлса, унда ташқи сабаб ўзлигини кўрсатган бўлади”³⁷.

Тафтазонийнинг илмий мероси Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида муносиб ўрин тутган қадимги юнон файласуф ва мантиқшунослари мактабига мансубдир. Аммо эрамиздан олдинги илмий ютуқлар билан чегараланмасдан, IX-X асрлардаги Шарқ мутафаккирларининг илмий-ижодий юксакликларига таянган ҳолда уни ривожлантиргани ва янги ғоялар билан бойитганлиги диққатга сазовордир.

Тафтазоний Темур давридаги Самарқанд илмий муҳитида ўша замон олимлари билан биргаликда самарали ижод этиб, кейинчалик жаҳоншумул аҳамият касб этган Улуғбек мактабини вужудга келишига замин ҳозирлаган мутафаккирлардан бири бўлиб тарихда қолди. У ислом фалсафаси бўлган каломга мантиқий хулосаларни татбиқ этиб, уни кучайтирди ва илоҳиётни ҳам жозибали фан сифатида ривожланишига катта ҳисса қўшди. Унинг асарларининг илмий қиммати ҳозирда ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Тафтазонийнинг илмий меросини ўрганиш тафаккуримиз тарихининг зарҳал саҳифаларини бойитиш имконини беради.

***Мир Саййид Шариф Журжонийнинг
фалсафий қарашлари ва мантиғи
(1339-1413)***

Соҳибқирон Амир Темур томонидан Самарқанднинг шон-шухратини ошириш ва уни жаҳон илмий марказларидан бирига айлантириш ниятида ўз пойтахтига тўплаган олимларидан бири Мир Саййид Шариф Журжонийдир. У 1387 йили Шероз фатҳ этилганидан кейин, у ердаги машхур кишилар қаторида Самарқандга жўнатилган. Журжоний деярли 20 йил давомида Самарқандда баракали ижод қилиб, фақат Темур вафотидан кейингина Шерозга қайтиб, 1413 йили ўша ерда вафот этди.

³⁶ Маънавият юлдузлари. –Б.165.

³⁷ Ўша жойда, –Б.164.

Илмий адабиётларга Мир Саййид Шариф номи билан кирган Али ибн Муҳаммад ибн Али Ҳусайний Журжоний 1339 йилда Эроннинг Гургон (арабча - Журжон) вилояти маркази бўлган Астробод шаҳри яқинидаги Тоғу қишлоғида туғилди.

Журжоний ёшлик йилларидан Шарқда мавжуд бўлган фанларнинг барча турлари билан шуғулланди. Ислом фалсафаси ва калом, мантиқ, тил масалаларидан ташқари табиатшуносликка доир соҳаларни қунт билан ўрганиб, улар ҳақида катта илмий асарлар ёзиб қолдирди.

1365 йили Журжоний Ҳиротга машҳур файласуф Қутбиддин Муҳаммад ар-Розий ат-Тахтонийдан таълим олиш учун боради. Аммо Тахтоний ўзининг қариб қолганлигини айтиб, Мисрдаги шогирди Муборакшоҳ олдига боришни маслаҳат беради. Лекин Журжоний 1368 йилгача Ҳиротда қолади. Сўнгра турк файласуфи Муҳаммад Оқсаройидан таълим олиш учун Қорамон шаҳрига жўнайди. Муҳаммад Оқсаройининг шуҳрати ва унинг асарлари Журжоний эътиборини жалб этган бўлиб, у машҳур файласуф ва мантиқшунос бўлиб етишган Оқсаройининг шогирди Муҳаммад Мулло Фанорий билан учрашиб, дўст тутинади ва биргаликда 1370 йилда Мисрга жўнашади. Журжоний Қоҳирада 4 йил давомида машҳур мантиқшунос Муборакшоҳ ва Акмалиддин ал-Бобартийлар маърузаларини тинглаб, ўз савиясини оширгач, 1374 йилда Истамбулда илмий изланишларини давом эттиради. У ердан Ватанига қайтиб, 1387 йилгача Шероз мадрасаларида дарс беради. Сўнг Самарқандда мадрасаларда дарс бериш билан бирга Темур саройидаги илмий баҳсларда фаол иштирок этади. Бу ерда у илму фаннинг барча соҳаларига бағишланган бир қатор рисолалар, ўтмиш мутафаккирларининг асарларига шарҳлар ёзади.

Журжоний 50 дан ортиқ асар ёзган бўлиб, улар фаннинг деярли барча соҳаларини қамраб олган эди. Аммо Мирзо Улуғбекка бевосита таъсир этгани, шубҳасиз унинг XII-XIII асрларда Хоразмда яшаб ўтган Маҳмуд ал-Чағминийнинг астрономияга оид асарларига ёзган “Шарҳе мулаҳҳас ал-ҳайа” (“Астрономияга оид сайланмага шарҳ”) ва Насриддин Тусий асарига бағишланган “Шарҳе тазкиратул Насирийат” (“Астрономия ҳақида эслатмага шарҳ”) асарларидир.

Журжоний билиш назарияси ва мантиққа доир “Ат-таърифот” (“Таърифлар”), “Усули мантиқийа” (“Мантиқ усули”) ва илмий баҳс фанига бағишланган “Одоб ул-мунозара” (“Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола”) каби араб тилида ёзилган асарларнинг муаллифи ҳамдир. Бундан ташқари Журжонийнинг форс тилида ёзилган мантиққа оид бир неча асарлари ҳам бизгача етиб келган. Булардан “Суғро” (“Кичик далил бўла оладиган ҳукм”), “Кубро” (“Катта далил бўла оладиган ҳукм”), “Авсат дар мантиқ” (“Мантиқда ўрта хулоса”) ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Унинг “Шарҳе фароизе Сарожийа” (“Мерос бўлиш мажбуриятларининг Сарожий таърифига шарҳ”) асари ҳуқуқшунослик масалаларига бағишланган бўлиб, фақиҳ Сажовандий асарларига жавоб тариқасида ёзилган.

Журжоний XIV аср файласуфи Эзидин Абдурахмон ал-Ижий (1300-1356)нинг “Мавоқиф фи илм ал-калом” (“Калом илмидаги манзиллар”)

асарига ёзган “Шарҳе мавоқиф фи илм ал-калом” шарҳи унинг замондошлари ва ундан кейинги авлод олимлари учун фалсафа ва мантик бўйича ўзига хос қомус мақомига эга бўлди.

Шарҳлардан ташқари Журжоний жуда кўп фалсафий асарларга хошиялар ёзган. Унинг Абу Али ибн Синонинг “Ишорат” (“Кўрсатмалар”) асарига ёзган шарҳи, Насиридин Тусийнинг “Тажвид” (“Абстракция”) асарига шарҳ ёзган шайх Шамсуддин Махмуд Исфаҳоний (1294-1349)га жавоб тариқасида ёзилган хошияси диққатга сазовордир.

Журжоний дунёқарашини, ундан олдин ўтган салафларинидек, ўрта асрлардаги бутун фалсафий масалаларни, чунончи, борлиқ ҳақидаги таълимот, коинот жумбоқлари, модда ва унинг шакллари, жонсиз ва жонли дунёнинг хусусиятлари, жисмоний ва руҳий муносабатлар, билиш муаммолари, мантиқий фикрлаш таълимоти, тил ва тафаккур алоқалари ва бошқаларни ўз ичига олади. У коинот, инсон ва ақлни қамраб олувчи дунёнинг умумий манзарасини яратишга ҳаракат қилди. Журжоний ақидасига хос бўлган нарса борлиқ манзарасини босқичма-босқич тартибда тушунтиришдан иборат эди. Беш бобдан иборат “Ойнае гитинамо” (“Дунёни акс эттирувчи кўзгу”) рисоласининг биринчи бобини “*вожиб ул-вужуд*” ва “*мумкин ул-вужуд*” мавжуд эканлигини асослашга бағишлайди. Журжоний унга шундай таъриф беради: “Йўқ бўлиши мумкин бўлмаган, бор бўлиши эса, зарур бўлган нарса *вожиб ул-вужуд*, деб аталади. Масалан, Холиқнинг ўзлиги каби тушунча. Борлиғи ҳам, йўқлиги ҳам зарур бўлмаган нарса эса, мумкин ул-вужуд, деб аталади”³⁸.

Журжоний фикрича, *вожиб ул-вужуд* худо бўлиб, мумкин ул-вужуд моддий оламдир. У борлиқнинг биринчи сабаби сифатида *вожиб ул-вужуд*ни, яъни худонинг борлигини тан олади. Унингча, мумкин ул-вужуд ўзининг бор бўлиши учун қандайдир тарзда бўлса ҳам, бирор-бир сабабга эҳтиёж сезади. У бирор-бир нарса туфайли, яъни биринчи сабаб моҳиятига кўра, мумкин ул-вужуд даражасига кўтарилади.

Журжоний фикрича, ҳамма жисмлар бир-бирига бўлган ўзаро муносабатда сабаб-оқибат нисбатида бўладилар. “Дунёни акс эттирувчи кўзгу” рисоласида у шундай ёзади: “Бор бўлишга имкони бор нарса икки таркибий қисмдан – субстанция ва акциденциядан, яъни туб моҳият ва тасодифий ҳолдан ёки ҳодисадан ташкил топади. Агар мавжуд бўлишга имкони бўлган нарса ўз мавжудлиги учун жойга эҳтиёж сезмаса, унда уни туб моҳият деб, агарда унга эҳтиёж сезса, ҳодиса деб аталади. Туб моҳият беш хил бўлиши мумкин. Агарда бирор-бир туб моҳият, бошқа жойда бирор нарса ўрнида қарор топган бўлса, у жойлашган ўша жой модда деб, ҳолат эса, – шакл, деб аталади. Агар у ўз ичига ҳолат ва жойни олган бўлса, у жисм, деб номланади. Агар туб моҳият бу айтилган уч нарсани ўз ичига олмаса, у айирувчи субстанция, деб аталади. Агарда шу айирувчи туб моҳият жисмга эга бўлса, у ҳолда унинг ўзгарувчи қисми руҳ деб аталади. Бу жисмлардаги ўзгармайдиган нарса ақл

³⁸ ЎЗР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёзмалар фонди: “Ойнае гитинамо”, 2984-рақамли қўлёзма, 1-саҳифа (форс тилида).

деб аталади. Агарда ушбу ақл бевосита вожиб ул-вужуддан келиб чиққан бўлса, у бошланғич онг ёки умумий ақл, деб аталади”³⁹.

Журжоний табиатдаги ҳеч бир ҳодиса сабабсиз келиб чиқмайди, деб таъкидлайди. Ҳамма мавжуд ашёлардаги бутун ҳаракат ва ўзгаришлар фақат макон ва замондагина рўй беради. Журжоний дунёқарашига хос хусусият, унинг бутун борлиқни бир-бирига қонуний равишда боғланган бўлакчалардан иборат ягона тана сифатида таърифлашидир. Унинг фикрича, моддий дунёни ташкил этган нарсалар асосида тўрт унсур, яъни олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади. Уч унсурдан иборат бошқа жисмлар, яъни металллар, ўсимликлар ва ҳайвонлар эса, юқорида айтилган тўрт унсурнинг бир-бирлари билан қоришишининг ҳосиласи сифатида келиб чиққандир. Тўрт унсур доимо ҳаракатда эканлигидан ўзгарувчан бўлиб, бири иккинчисига айланиб қолиши мумкин. Ҳаво сувга, сув тупроққа ва ҳоказо.

Журжоний фалсафасида моддийлик ғояларигина эмас, балки диалектик ёндошув ҳам мавжуд. Унинг фикрича, моддийликдан холи бўлган бўш жой йўқ. Бу ҳақда у шундай ёзади: “Самовий гумбаз буюк доирадир. У барча жисмларни қамраб олган бўлиб, моддий дунёни чегаралаб туради. Аммо у бўшлиқ эмас, чунки уни моддадан ташқарида бўлган тушунча ёки бирор ўлчов билан тушунтириб бўлмайди. Бундан ташқари бир-бири билан ўзаро ёпишиб, айна вақтда бошқа жисм билан ҳам боғланиб турган нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир атрофдаги дунё, ўзи турган нарсага тегиб туриши зарур ва бир-бирининг кетидан юқоридагидек тартибда жойлашиши лозим, чунки бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмас. Мана шундай жисмлар, унсурлар, самовий доиралар, бутун сайёралар ва моддий бўлакчаларнинг таркибий мажмуаси олам, деб аталади”⁴⁰.

Мир Саййид Шариф Журжоний мантиқ илмига салмоқли ҳисса қўшди. У Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари мантиқий меросининг барча оқимларини таҳлил этиб, уларни янада ривожлантирди.

XV-XVI асрлар давомида мантиқ илмини ўрганиш ва ўқитиш ишлари XIII асрда ёзилган дарсликларга XIV асрда ёзилган шарҳлар, айниқса, машхур мантиқшунос ат-Тахтоний (1290-1365), унинг шогирди Ибн Муборакшоҳ (1310-1375), Самарқандда ижод қилган унинг икки издоши – Тафтазоний (1322-1392), Журжоний томонидан ёзилган шарҳ ва ҳошиялар асосида олиб борилди. Бу даврда араб тилига нисбатан форс тилида кўпроқ асарлар ёзилди. Моҳият жиҳатдан мантиқ илмининг фалсафа ва илоҳиёт соҳасидаги тадқиқотларда ишлатилиш жараёни кўпайди. Журжоний ўз ижодида мантиқни фалсафадан ажратмаган ҳолда, уни кўпроқ ҳуқуқ ва тил соҳаларида қўлланилишини таъминлади. Унинг баракали ижоди туфайли шу даврдан бошлаб, ислом мадрасаларида мантиқни ўқитиш ҳуқуқ ва тил фанлари билан боғлиқ ҳолда олиб борилди. Натижада мантиқ илмига ислом ақидаларига хос бўлган “бегона таълимот”, деб ғараз билан қараш, аста-секин барҳам топа бошлади.

³⁹ Ўша жойда.

⁴⁰ Журжоний. Шарҳе мулаххас ал-ҳайа ал-Чағминий. ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги 2655-рақамли қўлёзма, 225-саҳифа (араб тилида).

Журжонийнинг таъкидлашича, назарий билимлар ҳаётий тажрибада ҳосил қилинган бошланғич билимлар ва улар тўғрисида фикрлаш йўли билан шаклланади. Бундай фикрлаш жараёнини у хулоса, деб атайти ва унинг уч турини кўрсатиб ўтади (2-илова). Булар: қиёс (силлогизм), истекро (индукция – бўлакдан бутунга томон ҳукм юритиш) ва ҳадс (аналогия - ўхшатиш). Булардан қиёс хулосанинг бош тури ҳисобланиб, назарий билимлар ҳосил қилишнинг асосий воситаси бўлиб майдонга чиқади.

Иstekро (индукция) тушунчаси остида Журжоний шундай хулосани назарда тутадикки, унда дастлабки хусусий шартлар асосида умумий натижа чиқарилади. У икки хил истекрони, яъни тўла ва тўла бўлмаган истекрони кўрсатиб ўтади.

Тўла истекрода ҳар бир бўлакдаги бирор-бир сифат мавжудлигига асосланиб, ана шундай сифат хусусияти умумий бутунликда ҳам бор эканлигига ишонч ҳосил қилинади.

Тўла бўлмаган истекро шундай хулосадирки, умумий бутун бўлган нарсанинг баъзи бир қисмларида мавжуд бўлган бирор-бир хусусиятдан келиб чиқиб, шундай хусусият бутунда ҳам мавжуд эканлигига ишонч ҳосил қилинади.

Журжоний тўла бўлмаган индукция фақат тахминий мулоҳазагагина олиб келади, деб ўйлайди ва унинг таъкидлашича, биз оловнинг айрим хусусий ҳолатларини кузатсак, ҳар қандай олов иссиқлик чиқаради, деган айрим хусусиятга эга бўлган билимдан, яъни дедуктив (бутундан бўлакка ўтадиган) ҳолатга ўтадиган хулоса келиб чиқиши мумкин⁴¹. Шу билан бирга унинг таъкидлашича, индуктив йўл билан ҳосил қилинган билимлар ҳамма вақт ҳам ҳақиқатга тўғри келавермайди. Чунки, инсон тажрибаси ҳеч вақт тўла мукамалликни бермайди.

Журжонийнинг индуктив ва дедуктив хулосалар ҳақидаги фикри Арасту ва унинг Шарқдаги издошлари фикрини эслатади. Аммо бу фикрга ноёб хулосалар қўшилиб, такомиллаштирилган.

Журжонийнинг илмий фаолияти туфайли мантиқ Темурийлар даврида инсон билимларининг барчасига қўлланиладиган қоида ва мезон қонунига айланди. У ҳар бир юритилаётган ҳукмнинг тўғрилигини тортувчи фанларнинг тошу тарозиси сифатида намоён бўлди. Натижада тез орада вужудга келган Улуғбек расадхонасининг илмий тадқиқотларида кенг қўлланилди.

Журжоний Улуғбекни мадрасада бевосита ўқитибгина қолмай, унинг Академиясини вужудга келишига ҳам катта ҳисса қўшди. Чунки, унинг шогирдлари бу илмий марказнинг негизини ташкил этар эдилар. Шунинг учун ҳам унинг илмий меросини тўлалигича ўрганиш мустақил Республикамиз маънавиятига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

⁴¹ Қаранг: Мир Саййид Шариф Журжоний. Ат-таърифот. –Истамбул: Дор ул-табаоте омера”. 1818 й., –Б.11. (араб тилида)

Назорат саволлар:

1. Шарқда янги афлотунча қарашлар қайси файласуфлар мисоли-да намоён бўлди?
2. Форобийнинг фанлар таснифи қандай кўринишда эди?
3. Нима учун Форобийни янги афлотунчилик йўналишининг ва-кили деймиз?
4. Форобийнинг борлиқ ҳақидаги қарашларидаги “Ягона ибтидо” нима?
5. Форобий дин ва фалсафа муносабатини қандай изоҳлаган эди?
6. Форобий фикрича, билишнинг энг ишончли манбаси нима?
7. Мутафаккирнинг сиёсат ва ахлоққа оид қандай асарларини биласиз?
8. Абу Наср Форобий меросини ўрганиш Ўзбекистон маънавий ҳаётида қандай аҳамият касб этиши мумкин?
9. Нима учун Ибн Синони янги афлотунчилик давомчилари қаторида кўрамиз?
10. Ибн Синонинг мантикий қарашлари унинг қайси асарларида ўз аксини топган?
11. Ибн Сино фикрича, оламнинг биринчи сабаби нима?
12. Ибн Сино ва Форобийларнинг фанлар таснифида қандай тафовутлар мавжуд?
13. Ибн Сино дин ва фалсафа муносабатини қандай изоҳлаган эди?
14. Ибн Сино фикрича, билимнинг энг асосий манбаи нима?
15. Мутафаккирнинг илоҳиётга бағишланган асарларини биласизми?
16. Сизнингча, Ибн Сино илмий меросини тадқиқ қилиш жамиятимиз маънавий ҳаётида қанчалик аҳамиятга молик масала?
17. Абу Абдуллоҳ Хоразмий ким бўлган?
18. Абу Абдуллоҳ Хоразмий дунёқарашига қайси файласуфларнинг таъсири кучли бўлди?
19. “Мафотих ул-улум” неча бобдан иборат?
20. Нима учун мутафаккир илмларни таснифлашда тарих илмини араб илмлари қаторида келтирган?
21. Абу Абдуллоҳ Хоразмий ва Форобийларнинг фанлар таснифида қандай умумийлик бор?
22. Мусо ал-Хоразмий ва Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийларни яққол ажратиб турадиган жиҳатлар нималар?
23. Абу Абдуллоҳ Хоразмий Оврўпада кимлар томонидан ўрганилган?
24. Мутафаккирнинг илмий мероси нима учун кам ўрганилган?
25. Абу Райҳон Беруний Шарқ фалсафий тафаккури тарихида қандай ўрин тутади?
26. Абу Райҳон Беруний ҳаёти тўғрисида мавзудан ташқари яна нималар биласиз?
27. Мутафаккирнинг борлиқ ҳақидаги қарашларида қайси файласуфларнинг таъсири сезилиб туради ?
28. Деистик таълимот, деганда нимани тушунаси?

29. Берунийнинг ал-Хоразмий ва ал-Фарғонийларнинг қайси фикрларини қўллаб-қувватлади ва ривожлантирди ?
30. Беруний фикрича, инсон бу нима?
31. Мутафаккирнинг ижтимоий-ахлоқий қарашларида географик детерминизм илдизлари мавжудми?
32. Берунийнинг ижтимоий қарашларида қандай ғоялар етакчи ўрин тутади?
33. Ушбу давр фалсафасининг асосий хусусиятларини биласизми?
34. Тафтазонийнинг тақдир масаласидаги қарашлари қандай эди?
35. Тафтазонийнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари унинг қайси асарида ўз аксини топган?
36. Тафтазонийнинг билиш назарияси Ибн Сино қарашларидан қайси томонлама фарқ қилади?
37. Журжонийнинг шоҳ асари нима деб номланади?
38. Журжоний ўз меросида қандай фалсафий муаммолар билан шуғулланган?
39. Истеқро нима?
40. Журжоний илмий фаолияти темурийлар даври илм-фани учун нечоғли аҳамиятли?

Адабиётлар

1. Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. Т., “Ёзувчи” нашриёти.2002.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.,1993.
3. Абу Райҳон Беруний. Доривор ўсимликлар ҳақида китоб (Сайдана). Т., “Фан”, 1968.
4. Абу Райҳон Беруний. Геодезия. Т., “Фан”, 1966 (рус тилида).
5. Абу Райҳон Беруний. Избранные произведения. Т. 2, 1963.
6. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Т. “Фан”, 1957.
7. Абу Райҳон Беруний. Минералогия. Т., “Фан”, 1967.
8. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд, –Т.: “Фан”, 1968
9. Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. Т., “Фан”, 1965.
10. Аль-Фараби. О разуме и науке. Алма-Ата. Изд-во “Наука”. 1975.
11. Баҳодиров О.М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий. Маънавият юлдузлари. –Б.82.
12. Булгаков П.Г. Жизнь и труды Абу Райхана Беруни. Т., “Фан”, 1972.
13. Григорян С.Н. “Из истории философии Средней Азии и Ирана (IX-XII вв)” .М., 1960.
14. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. М., 1960..
15. Журжоний. Шарҳе мулаххас ал-ҳайа ал-Чағминий. ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги 2655-рақамли қўлёзма, (араб тилида).

16. Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” асарида поэтика. –Т., 2001.
17. Ибн Сина. Даниш-наме. Душанбе, 1957.
18. Ибн Халдун. Муқаддима. –Қоҳира. 1995. 1-жилд. –Б.545.
19. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. М.,изд-во социально-экономической литературы 1961.
20. Ирисов А. Ҳаким ибн Сино. Т., “Фан”, 1996.
21. Ёўлдошев С. Қодиров М, Усманов М. Аждодларимиз мероси – мафкурамиз гавҳари. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2001
22. Ёўлдошев С. Қодиров М, Усманов М. Аждодларимиз мероси – мафкурамиз гавҳари. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2001.
23. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
24. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). ТДШИ нашриёти. 2010.
25. Материалы по истории общественно-философской мысли народов Узбекистана. Т. “Фан”, 1976
26. Маънавият юлдузлари. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2001
27. Мир Саййид Шариф Журжоний. Ат-таърифот. –Истамбул: Дор ул-табаоте омера”. 1818 й.(араб тилида).
28. Муминов И.М. “Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане. Т., 1957.
29. Наср С. Х. Исломда илм-фан ва цивилизация. Гарвард. 1968. (инглиз тилида).
30. Очерки по истории общественно-философской мысли в Узбекистане. Т.,1977.
31. Очерки по истории общественно-философской мысли в Узбекистане. Т., “Фан”, 1977.
32. Раховский Б. Э. Философское наследие Ибн Сины. Журнал “Вопросы философии”, М., 1995, № 5.
33. Садиҳон Муртазоев. Саъдуддин Тафтазоний асарларида дунёқараш, билиш назарияси ва мантикий масалаларнинг ёритилиши. Автореферат. -Т.; 1975.
34. Такриб ал-маром фи таҳзиб ал – калом. 2-қисм, (араб тилида, қўлёзма).
35. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Академик М. М. Хайруллаев таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
36. ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёзмалар фонди: “Ойнайе гитинамо”, 2984-рақамли қўлёзма, (форс тилида).
37. Файзуллаев О. А. Проблемы противоречия в трудах классиков естествознание и философии Средней Азии. Т., “Фан”., 1974
38. Фараби. Существа вопросов. Избранные произведения

- мыслителей Ближнего и Среднего Востока. М., 1968, 171-бет.
39. Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города // В книге: Григорян С.Н. Из истории Средней Азии и Ирана VII-XII веков. М., 1960.
 40. Форобий. “Рисола ат-тахсил ас-саодат”. “Мажму-ар расоил”. ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв.№ 2865.
 41. Форобий. Китоб таҳсил ас-саодат. Х.айдаробод.1927.
 42. Хайруллаев М. М. и Шарипов А. Д. Абдаллах Хорезми. В кн.: Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. –Т.: Фан, 1976. –С. 93.
 43. Хайруллаев М.М. Форобий ва унинг фалсафий рисоалари. Т., “Фан”, 1963.
 44. Шарипов А. Берунийнинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари. Т., “Фан”, 1972.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1–АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ. МАВЗУ: МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ ИЛМЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

1. Исломнинг Марказий Осиёга кириб келиши ва ривож.
2. Анъанавий илмлар тараққиёти.
3. Исломий илмлар ривож.
4. Калом илмининг вужудга келиши.
5. Муътазила таълимоти.
6. Каломнинг Абул-Ҳасан ал-Ашъарий мактаби.
7. Мотуридия мактаби.

Мавзунинг ўқув мақсади: Тингловчиларда ўрта асрларда вужудга келган калом илми, унинг пайдо бўлиш сабаблари ва вакиллари, асосий баҳс-мавзулари ҳамда мактаблари ҳақида тушунчалар ҳосил қилиш, шунингдек, тингловчиларда икки йирик калом мактаблари бўлган ашъария ва мотуридия таълимотларини қиёсий таҳлил қилиш ва назарий хулосалар чиқариш малакаларни ривожлантириш.

Мавзуни ўзлаштириш учун саволлар

1. Ислом қандай диний таълимот?
2. Исломий илмлар деганда қайси илмларни тушунаси?
3. Фикҳ ва калом нимани ўрганади?
4. Марказий осиёлик энг йирик муҳаддислардан кимларни биласиз?
5. Ҳадис нима?
6. Исломий ва анъанавий илмлар ўртасидаги алоқадорлик нимада?
7. Нима учун исломий илмларнинг энг забардаст вакиллари ақсарияти Мовароуннаҳр ва Хуросондан етишиб чиққан эди?
8. “Ҳадис илмида амир ал-мўъминин”, деган лақабга сазовор бўлган мовароуннаҳрлик муҳаддис ким эди?
9. Калом илми нима?
10. Калом илмининг вужудга келишидаги асосий омилларни биласизми?
11. Муътазилийлар кимлар эди?
12. Муътазилийлар учун билишнинг бирламчи манбаи нима эди?
13. Калом мактабларидан қайсиларини биласиз?
14. Ашъарий таълимотига кўра, инсонда ирода эркинлиги борми?
15. Мотуридия ва ашъария таълимотларида қандай тафовутлар бор?
16. Сизнингча, қайси диний-фалсафий оқимнинг қарашларида кўпроқ фалсафий мушоҳадага йўл очилган эди?

2. Топширик: “Марказий Осиёда Ислом илмларининг ривожланиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари” мавзусини ўқитишнинг замонавий технологияларини танланг ва маъруза, семинар машғулот жараёнларини лойиҳалаштиринг.

2–амалий машғулот:

МАВЗУ: МУҲАММАД ИБН МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙ, АҲМАД ФАРҒОНИЙ, АБУ АБДУЛЛОҲ АЛ-ХОРАЗМИЙНИНГ табиий илмлар ривожига қўшган ҳиссаси

Мақсад: Тингловчиларда ўрта асрларда яшаб ижод этган ватандошларимиз Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий ва Аҳмад ал-Фарғонийларнинг илмий мероси ҳамда уларнинг жаҳон илми-фани тараққиётига қўшган салмоқли ҳиссалари ҳақида тушунчалар ҳосил қилиш, шунингдек, тингловчиларда икки йирик мутафаккирнинг ижодини қиёсий таҳлил асосида ўрганиш ва илмий хулосалар чиқариш малакаларни ривожлантириш.

Режа:

1. Қадимги юнон фалсафасининг Искандария ва Сурия фалсафасига таъсири.
2. Уммавий халифалар давридаги илмий таржимачилик.

3. Аббосий халифалар (Маъмун) давридаги маърифатчилик.
4. Ал-Хоразмий ҳаёти ва фаолияти.
5. Ал-Хоразмийнинг табиий-илмий қарашлари.
6. Аҳмад ал-Фарғонийнинг илмий мероси.
7. Абу Ҳаййон Тавҳидий дунёқараши.
8. Абу Али Мискавейҳ.
9. Яхё ибн Адийнинг ахлоқий қарашлари.
10. Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндийнинг фалсафий қарашлари.
11. Ибн Равандий ва муътазилла эътиқоди. Илоҳиётга доир баҳслар. Ибн Равандийнинг танқидий дунёқараши.
12. Розийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти.
13. Розий асарлари.
14. Розийнинг фалсафий қарашлари.

Мавзуни ўзлаштириш учун саволлар

1. Ислом фалсафасига қайси халқлар дунёқарашлари ўз таъсирини кўрсатди ?
2. Қадимги юнон фалсафаси қандай қилиб, араб-мусулмон дунёсига кириб келди?
3. Бу мавзудаги энг қадимги араб тилидаги манбани биласизми?
4. Юнон фалсафасини ўрганиш марказлари бўлган шаҳарлар қайсилар эди?
5. “Калила ва Димна” асарининг муаллифи ким эди?
6. “Алмагест” ва “Геометрия усули” асарлари-чи?
7. Аббосийлар даврида илм-фаннинг гуллаб-яшнашига нималар сабаб бўлган эди?
8. Юҳанно ибн Мосул қайси асарни таржима қилган эди?
9. Ватандошимиз ўрта аср мутафаккири Ал-Хоразмий жаҳон илм-фани равнақига қандай таъсир кўрсатди?
10. Ал-Хоразмийнинг шоҳ асари нима деб номланади?
11. Устурлоб нима?
12. Хоразмийнинг “Зиж” асарида нечта жадвал мавжуд?
13. Хоразмийнинг географияга оид асарини биласизми?
14. Ал-Фарғоний меросини ўрганишдаги энг дастлабки манба нима?
15. Ал-Фарғонийнинг яна қандай асарларини биласиз?
16. Ал-Хоразмий ва ал-Фарғонийларни ўрганиш Мустақил Ўзбекистон истиқболи учун нималарни кафолатлайди?
17. Ислом дунёсига фалсафий маданиятнинг ёйилиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида нималарни биласиз?
18. Абу Ҳаййон Тавҳидийнинг энг муҳим асари нима тўғрисида эди?
19. Тавҳидий нима учун замондош файласуфларни танқид остига олди?
20. Мискавейҳ қайси соҳаларда ижод қилган?
21. Мискавейҳ ақлий илмларни қай тартибда жойлаштиради?

22. Яҳё ибн Адийнинг “Фазилатлар ва разолатлар” тизимига яна қандай категорияларни киритиш мумкин?
23. “Таҳзиб ул-ахлоқ” асарининг муаллифи ким?
24. Юқоридаги мутафаккирлардан қай бирининг ғоялари Мустақил Ўзбекистон ёшларининг маънавий тарбиясида муҳим ўрин тутаети, деб ўйлайсиз?
25. Розийнинг араб-мусулмон фалсафасида тутган ўрни қандай?
26. Розий қайси фанларни чуқур ўрганган?
27. Розийнинг шоҳ асари нима деб номланган?
28. Розийнинг борлиқ фалсафасида оламнинг асосида нима ётади?
29. Унинг борлиқ тўғрисидаги қарашлари қайси ғарб файласуфи таълимотига яқинроқ?
30. Розийнинг ахлоққа оид қарашлари унинг қайси асарида ўз ифодасини топган?
31. Розийнинг фалсафий дунёқарашига қайси файласуфларнинг таъсири катта бўлган?
32. Нима учун Розий Абу Ҳотам Розий ва Носир Ҳисравлар томонидан кофирликда айбланган?

2. Топширик: “МУҲАММАД ИБН МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙ, АҲМАД ФАРҒОНИЙ, АБУ АБДУЛЛОҲ АЛ-ХОРАЗМИЙНИНГ табиий илмлар ривожига қўшган ҳиссаси” мавзусини ўқитишнинг замонавий технологияларини танланг ва маъруза, семинар машғулот жараёнларини лойиҳалаштиринг.

3–амалий машғулот:

МАВЗУ: ИБН МИСКАВАЙХНИНГ ФАЛСАФИЙ БИЛИМЛАР РИВОЖИДА ТУТГАН ЎРНИ

Мақсад: Тингловчиларда араб-мусулмон оламида биринчи соф файласуф мақомига эга бўлган Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндийнинг фаолияти, унинг оламнинг беш асоси тўғрисидаги таълимоти, шунингдек, Ибн Равандийнинг танқидий қарашлари тўғрисида тушунчалар ҳосил қилиш, Ал-Киндий ва Арастуларнинг борлиқ ҳақидаги қарашларини қиёсий таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантириш. Тингловчиларда Шарқ табиатшуноси ва файласуфи Абу Бақр Муҳаммад ибн Закариё Розийнинг фаолияти, унинг борлиқ ва ахлоққа оид қарашлари тўғрисида тушунчалар ҳосил қилиш, унинг ушбу қарашларини Пифагор ва Афлотун таълимотлари билан қиёсий таҳлил қилиш малакаларни ривожлантириш.

Режа:

1. Абу Ҳаййон Тавҳидий дунёқарашини.
2. Абу Али Мискавейх.

3. Яҳё ибн Адийнинг ахлоқий қарашлари.
4. Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндийнинг фалсафий қарашлари.
5. Ибн Равандий ва муътазила эътиқоди. Илоҳиётга доир баҳслар.
6. Ибн Равандийнинг танқидий дунёқараши.
7. Розийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти.
8. Розий асарлари.
9. Розийнинг фалсафий қарашлари

Мавзуни ўзлаштириш учун саволлар

1. Ислом фалсафасига қайси халқлар дунёқарашлари ўз таъсирини кўрсатди ?
2. Қадимги юнон фалсафаси қандай қилиб, араб-мусулмон дунёсига кириб келди?
3. Бу мавзудаги энг қадимги араб тилидаги манбани биласизми?
4. Юнон фалсафасини ўрганиш марказлари бўлган шаҳарлар қайсилар эди?
5. “Калила ва Димна” асарининг муаллифи ким эди?
6. “Алмагест” ва “Геометрия усули” асарлари-чи?
7. Аббосийлар даврида илм-фаннинг гуллаб-яшнашига нималар сабаб бўлган эди?
8. Юҳанно ибн Мосул қайси асарни таржима қилган эди?
9. Ватандошимиз ўрта аср мутафаккири Ал-Хоразмий жаҳон илм-фани равнақида қандай таъсир кўрсатди?
10. Ал-Хоразмийнинг шоҳ асари нима деб номланади?
11. Устурлоб нима?
12. Хоразмийнинг “Зиж” асарида нечта жадвал мавжуд?
13. Хоразмийнинг географияга оид асарини биласизми?
14. Ал-Фарғоний меросини ўрганишдаги энг дастлабки манба нима?
15. Ал-Фарғонийнинг яна қандай асарларини биласиз?
16. Ал-Хоразмий ва ал-Фарғонийларни ўрганиш Мустақил Ўзбекистон истиқболи учун нималарни кафолатлайди?
17. Ислом дунёсига фалсафий маданиятнинг ёйилиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида нималарни биласиз?
18. Абу Ҳаййон Тавҳидийнинг энг муҳим асари нима тўғрисида эди?
19. Тавҳидий нима учун замондош файласуфларни танқид остига олди?
20. Мискавейҳ қайси соҳаларда ижод қилган?
21. Мискавейҳ ақлий илмларни қай тартибда жойлаштиради?
22. Яҳё ибн Адийнинг “Фазилатлар ва разолатлар” тизимида яна қандай категорияларни киритиш мумкин?
23. “Таҳзиб ул-ахлоқ” асарининг муаллифи ким?
24. Юқоридаги мутафаккирлардан қай бирининг ғоялари Мустақил Ўзбекистон ёшларининг маънавий тарбиясида муҳим ўрин тутади, деб ўйлайсиз?
25. Розийнинг араб-мусулмон фалсафасида тутган ўрни қандай?

26. Розий қайси фанларни чуқур ўрганган?
27. Розийнинг шоҳ асари нима деб номланган?
28. Розийнинг борлиқ фалсафасида оламнинг асосида нима ётади?
29. Унинг борлиқ тўғрисидаги қарашлари қайси ғарб файласуфи таълимотига яқинроқ?
30. Розийнинг ахлоққа оид қарашлари унинг қайси асарида ўз ифодасини топган?
31. Розийнинг фалсафий дунёқарашига қайси файласуфларнинг таъсири катта бўлган?
32. Нима учун Розий Абу Ҳотам Розий ва Носир Ҳисравлар томонидан кофирликда айбланган?

2. Топшириқ: “ИБН МИСКАВАЙХНИНГ ФАЛСАФИЙ билимлар ривожига туган ўрни” мавзусини ўқитишнинг замонавий технологияларини танланг ва маъруза, семинар машғулот жараёнларини лойиҳалаштиринг.

4–амалий машғулот:

МАВЗУ: XV-XVI АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ, ЯҚИН ВА ЎРТА ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИДА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШ, МАДАНИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Мақсад: Тингловчиларда XIV-XV асрларда Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти ҳақида, Саъдуддин Тафтазоний ва Мир Саид Шариф Журжонийларнинг фалсафий ва мантикий қарашлари тўғрисида тушунча ҳосил қилиш, шунингдек, тингловчиларда ушбу икки мутафаккирларнинг маънавий меросини фалсафий мушоҳада қилиш ва назарий ҳамда амалий хулосалар чиқариш малакаларни ривожлантириш

Режа:

1. Саъдуддин ибн Умар Тафтазонийнинг фалсафий қарашлари.
2. Мир Сайид Шариф Журжонийнинг фалсафий қарашлари ва мантиғи.

Назарий маълумотлар:

Марказий Осиё фалсафий тафаккури тарихида ўчмас из қолдирган аллома Саъдуддин Тафтазоний - Ашхобод яқинидаги Нисо шаҳри атрофидаги Тафтазон кишлоғида туғилди. Темур ўз марказий давлатини тузгунча бўлган феодал урушлар натижасидаги нотинчликлар ёш Тафтазонийни Хуросон шаҳарлари бўйлаб саргардон юришга мажбур этди. 16 ёшли Саъдуддин илоҳиёт фанларини, араб тили, нутқ санъати ва мантиқ соҳаларини мукамал эгаллайди. Бу фанларни ўз даврининг машҳур олимлари бўлган Азиддин Ижий ва Қутбиддин Розий ат-Тахтонийлардан ўрганади. Тафтазонийнинг 16

ёшида ёзган биринчи илмий асари унга шуҳрат олиб келди ва унинг мадрасада мударрислик қилиш ҳуқуқини қўлга киритишига сабаб бўлди.

1340 йилдан 1372 йиллар ичида Тафтазоний Гиждувон, Жом, Туркистон, Ҳирот ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидаги мадрасаларда дарс бериб, йирик олим сифатида шуҳрат қозонди. Айниқса мантиқ, нутқ санъати, араб тили грамматикаси ва илоҳиёт соҳаларида унга тенг келадиган олим кам топилар эди⁴². Унинг замондоши машҳур араб тарихчиси Ибн Халдун Тафтазоний ҳақида қуйидагиларни ёзган эди: “Мовароуннаҳрдан чиққан куёшнинг нури араб мамлакатлари ва Испаниягача етиб келмоқда”⁴³.

Тафтазонийнинг шуҳрати ўз пойтахти Самарқандга энг машҳур олимлар, хунармандлар ва усталарни тўплаётган Амир Темурга ҳам етиб боради. У Тафтазонийни Самарқандга чақиртиради. Тафтазоний умрининг охиригача саройда яшайди ва 1392 йилнинг 12 августида вафот этади.

Тафтазонийнинг назарий мероси ўрта асрлар фанининг барча соҳаларини ўз ичига олади. Қуръон тафсиридан бошқа асарлари араб тилида ёзилган бўлиб, улар ичида мантиқ, нутқ санъати ва араб тили грамматикасига оид рисолалари алоҳида ўрин тутди. Бу рисолалардан XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрнинг иккинчи ярмигача Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги ўлкалар мадрасаларида ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган. Машҳур шарқшунос Е.Э.Бертельс ўз тадқиқотларида форс шеърятининг буюк классиги Абдурахмон Жомий шеърят ва нутқ санъатини Саъдуддин Тафтазоний асарларидан ўрганганлигини кўрсатиб ўтади.

Тафтазоний қирқдан ортиқ асар ёзган бўлиб, бизгача етиб келган асарларидан диққатга сазоворлари қуйидагилар (1-илова): “Таҳзиб ал-мантиқ вал-калом” (“Мантиқ ва каломга сайқал бериш”), “Ас-саъдия” (XIII аср охири ва XIV аср биринчи ярмида яшаган Котибийнинг мантиқа оид “Аш-шамсия” рисоласига ёзилган шарҳ), “Ал-мутаввол” (Нутқ санъатига оид “Кенг талқин”), “Мухтасар ал-маоний” (риторикага оид “Қисқача маънолар”), “Ал-иршод ал-ходий” (араб тили грамматикасига оид “Йўл бошловчи раҳбар”), “Ал-мақосид ат-толибин” (фалсафа ва каломга оид “Толиби илмларнинг мақсадлари”), “Рисола фи завое ал-мусаллас” (“Уч бурчакнинг бурчаклари ҳақида рисола”). Булардан ташқари Тафтазоний ўзидан олдинги ўтган мутафаккирларнинг асарларига кўплаб шарҳлар ва ҳошиялар ёзган.

Тафтазоний дунёқарашидаги диққатга сазовор масалалардан бири қазо ва қадар ҳамда ирода эркинлигидир. Маълумки, ирода эркинлиги масаласида кўплаб файласуфлар ҳар хил фикрлар баён этишган ва инсон ўз хулқ-атворида эркинми, яъни ихтиёри ўз қўлидами, деган саволга жавоб топишга интиланлар.

Саъдуддин Тафтазоний ўзининг “Таҳзиб ал-мантиқ вал-калом” асарида инсоннинг хулқ-атворидаги ирода эркинлиги масаласига кенгроқ тўхталади. Унинг фикрича, ҳар қандай олижаноблик ва хайрли ишлар ўз табиатига кўра, худонинг моҳиятидан келиб чиқади ва у ҳамма нарсанинг холиқи сифатида

⁴² Қаранг: Садиҳон Муртазов. Саъдуддин Тафтазоний асарларида дунёқараш, билиш назарияси ва мантикий масалаларнинг ёритилиши. Автореферат. -Т.; 1975. –Б.5.

⁴³ Ибн Халдун. Муқаддима. –Қоҳира. 1995. 1-жилд. –Б.545.

хайр ва шарофатнинг яратганлиги сабабидан инсонларни ёмон хулқ-атвордан тийилиб туришга чорлайди. Ёмон хулқлар, гуноҳлар инсонга хос нарсалар бўлмасдан, улар фақат кишиларни синаш учун яратилгандир. Шундай қилиб, унинг фикрича, худо – ўз бандаларига икки йўлни “таклиф” этади, яъни шарафли, хайрли фаолият кўрсатишни ёки номатлуб машғулотлар билан гуноҳга ботишни, гуноҳга ботиш эса, жазога тортилишни келтириб чиқаради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, худо томонидан кўпроқ инсонларга хайрли ишлар қилиш, ғайри шаръий ишлар камроқ бўлиши таъкидланади. Қайси йўлни танлаш инсоннинг ўз иродасига боғлиқдир. Шунинг учун худо ёмон хулқ-атворли инсонларни жазолайди. Ёмон хулқ-атворни қоралаш худонинг иродасига қарши бориш эмас, чунки ёмонликнинг ер юзида мавжудлиги инсонларни покликка чорловчи синовдир.

Билиш назариясида Тафтазонийнинг қарашлари Ибн Синоникидан фарқ қилади. Масалан, Ибн Сино нарса, ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни билим деб билса, Тафтазоний уларни алоҳида ҳис-туйғу ва билим ўртасидаги воситавий босқич, деб тушунади. Унингча, ашёлар ва ҳодисалар мавжудлиги туфайли улар уйғотган ҳис-туйғу шаклларида билим юзага келади. Чунки ҳиссиёт моддадан унинг зарурий сифатлари ва алоқалари билан биргаликда ташқи қиёфасинигина қабул қилиб олади. Шу сабабдан мутафаккирнинг фикрича, ҳиссий тасаввурга эга бўлиш учун модданинг бўлишлиги шартдир. Лекин ақлий, мантиқий билиш эса, моддий асосдан анча узоқлашган бўлиб, ҳиссий билимларга қараганда юқорироқ босқичда ҳосил бўлади.

Тафтазоний фикрича, мантиқ тафаккурдаги хатоликлардан халос қиладиган восита бўлиб, янги билимлар ҳосил қилиш заминидир⁴⁴.

Тафтазоний фикрича, мантиқий билиш шакллари тасаввур ва тасдиқдир. Бирор ашё ёки ҳодисани тасаввур этиш ва унинг тўғрисида ҳукм чиқаришда асосий ўринни тил бажаради. Онг ва унинг белгиси бўлган нутқ бир-бири билан бевосита боғлангандир. Бирор ашё ёки ҳодисанинг белгиси бўлган сўзлар, бирор бир мазмун туфайлигина қандайдир маъно касб этади. Сўзлар ва уларнинг ҳар хил турларини тилшунослик фани ўрганади, мантиқ эса, муайян мазмунга алоқадор муносабатдаги белгилар ўрнини аниқловчи сўзларни ўрганади. Шундай қилиб, Тафтазоний фикрича, мантиқ фани мавҳум мантиқий онг билан боғланган бўлиб, тушунча ва ҳукмни ифодаловчи сўзлар ва гапларни таҳлил этади.

Ақл қуроли орқали ашёларни акс эттирадиган тушунчаларни таърифлаб, Тафтазоний ўз олдида шундай савол қўяди: тушунчалар қандай келиб чиқадилар ва шаклланадилар? Тафтазоний ақлнинг таҳлилий-хулосавий қобиляти (таҳлилоти) ва шуурий истеъдоди (мафҳумот) тушунчалар шаклланиши учун асосий йўл деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича: “Фақат таҳлилоти ва мафҳумот воситасидагина ашёлар ҳақида муайян тушунчалар ҳосил этиш мумкин”⁴⁵.

⁴⁴ Қаранг: Тақриб ал-маром фи таҳзиб ал-калом. 2-қисм, –Б.65 (араб тилида, қўлёзма).

⁴⁵ Маънавият юлдузлари. –Б.165.

Тафтазоний ўз фалсафий қарашларида табиат ҳодисалари ўртасида сабаб-оқибат муносабатлари мавжудлигига шубҳа қилмай, борликнинг ана шундай муносабатларини диққат билан таҳлил этиб, сабаб ва оқибатнинг муайян турларини ажратиб кўрсатади. “Сабаб – бу шундай нарсаки, ашёнинг мавжуд бўлиши унга боғлиқдир. Сабаб ички ва ташқи кўринишларга эга. Агар сабабнинг муайян белгилари оқибатига кўчиб ўтса, унда ички сабаб намоён бўлган бўлади, агарда бунинг акси бўлса, унда ташқи сабаб ўзлигини кўрсатган бўлади”⁴⁶.

Тафтазонийнинг илмий мероси Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида муносиб ўрин тутган қадимги юнон файласуф ва мантиқшунослари мактабига мансубдир. Аммо эрамиздан олдинги илмий ютуқлар билан чегараланмасдан, IX-X асрлардаги Шарқ мутафаккирларининг илмий-ижодий юксакликларига таянган ҳолда уни ривожлантиргани ва янги ғоялар билан бойитганлиги диққатга сазовордир.

Тафтазоний Темур давридаги Самарқанд илмий муҳитида ўша замон олимлари билан биргаликда самарали ижод этиб, кейинчалик жаҳоншумул аҳамият касб этган Улуғбек мактабини вужудга келишига замин ҳозирлаган мутафаккирлардан бири бўлиб тарихда қолди. У ислом фалсафаси бўлган каломга мантиқий хулосаларни татбиқ этиб, уни кучайтирди ва илоҳиётни ҳам жозибали фан сифатида ривожланишига катта ҳисса қўшди. Унинг асарларининг илмий қиммати ҳозирда ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Тафтазонийнинг илмий меросини ўрганиш тафаккуримиз тарихининг зарҳал саҳифаларини бойитиш имконини беради.

***Мир Саййид Шариф Журжонийнинг
фалсафий қарашлари ва мантиғи
(1339-1413)***

Соҳибқирон Амир Темур томонидан Самарқанднинг шон-шухратини ошириш ва уни жаҳон илмий марказларидан бирига айлантириш ниятида ўз пойтахтига тўплаган олимларидан бири Мир Саййид Шариф Журжонийдир. У 1387 йили Шероз фатҳ этилганидан кейин, у ердаги машҳур кишилар қаторида Самарқандга жўнатилган. Журжоний деярли 20 йил давомида Самарқандда баракали ижод қилиб, фақат Темур вафотидан кейингина Шерозга қайтиб, 1413 йили ўша ерда вафот этди.

Илмий адабиётларга Мир Саййид Шариф номи билан кирган Али ибн Муҳаммад ибн Али Ҳусайний Журжоний 1339 йилда Эроннинг Гургон (арабча - Журжон) вилояти маркази бўлган Астробод шаҳри яқинидаги Тоғу қишлоғида туғилди.

Журжоний ёшлик йилларидан Шарқда мавжуд бўлган фанларнинг барча турлари билан шуғулланди. Ислом фалсафаси ва калом, мантиқ, тил масалаларидан ташқари табиатшуносликка доир соҳаларни қунт билан ўрганиб, улар ҳақида катта илмий асарлар ёзиб қолдирди.

⁴⁶ Ўша жойда, –Б.164.

1365 йили Журжоний Ҳиротга машҳур файласуф Қутбиддин Муҳаммад ар-Розий ат-Тахтонийдан таълим олиш учун боради. Аммо Тахтоний ўзининг қариб қолганлигини айтиб, Мисрдаги шогирди Муборакшоҳ олдига боришни маслаҳат беради. Лекин Журжоний 1368 йилгача Ҳиротда қолади. Сўнгра турк файласуфи Муҳаммад Оқсароийдан таълим олиш учун Қорамон шаҳрига жўнайди. Муҳаммад Оқсароийнинг шуҳрати ва унинг асарлари Журжоний эътиборини жалб этган бўлиб, у машҳур файласуф ва мантиқшунос бўлиб етишган Оқсароийнинг шогирди Муҳаммад Мулло Фанорий билан учрашиб, дўст тутинади ва биргаликда 1370 йилда Мисрга жўнашади. Журжоний Қоҳирада 4 йил давомида машҳур мантиқшунос Муборакшоҳ ва Акмалиддин ал-Бобартийлар маърузаларини тинглаб, ўз савиясини оширгач, 1374 йилда Истамбулда илмий изланишларини давом эттиради. У ердан Ватанига қайтиб, 1387 йилгача Шероз мадрасаларида дарс беради. Сўнг Самарқандда мадрасаларда дарс бериш билан бирга Темур саройидаги илмий баҳсларда фаол иштирок этади. Бу ерда у илму фаннинг барча соҳаларига бағишланган бир қатор рисолалар, ўтмиш мутафаккирларининг асарларига шарҳлар ёзади.

Журжоний 50 дан ортиқ асар ёзган бўлиб, улар фаннинг деярли барча соҳаларини қамраб олган эди. Аммо Мирзо Улуғбекка бевосита таъсир этгани, шубҳасиз унинг XII-XIII асрларда Хоразмда яшаб ўтган Маҳмуд ал-Чағминийнинг астрономияга оид асарларига ёзган “Шарҳе мулаҳҳас ал-хайа” (“Астрономияга оид сайланмага шарҳ”) ва Насриддин Тусий асарига бағишланган “Шарҳе тазкиратул Насирийат” (“Астрономия ҳақида эслатмага шарҳ”) асарларидир.

Журжоний билиш назарияси ва мантиққа доир “Ат-таърифот” (“Таърифлар”), “Усули мантиқийа” (“Мантиқ усули”) ва илмий баҳс фанига бағишланган “Одоб ул-мунозара” (“Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола”) каби араб тилида ёзилган асарларнинг муаллифи ҳамдир. Бундан ташқари Журжонийнинг форс тилида ёзилган мантиққа оид бир неча асарлари ҳам бизгача етиб келган. Булардан “Суғро” (“Кичик далил бўла оладиган ҳукм”), “Кубро” (“Катта далил бўла оладиган ҳукм”), “Авсат дар мантиқ” (“Мантиқда ўрта хулоса”) ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Унинг “Шарҳе фароизе Сарожийа” (“Мерос бўлиш мажбуриятларининг Сарожий таърифига шарҳ”) асари ҳуқуқшунослик масалаларига бағишланган бўлиб, фақиҳ Сажовандий асарларига жавоб тариқасида ёзилган.

Журжоний XIV аср файласуфи Эзидин Абдурахмон ал-Ижий (1300-1356)нинг “Мавоқиф фи илм ал-калом” (“Калом илмидаги манзиллар”) асарига ёзган “Шарҳе мавоқиф фи илм ал-калом” шарҳи унинг замондошлари ва ундан кейинги авлод олимлари учун фалсафа ва мантиқ бўйича ўзига хос қомус мақомига эга бўлди.

Шарҳлардан ташқари Журжоний жуда кўп фалсафий асарларга хошиялар ёзган. Унинг Абу Али ибн Синонинг “Ишорат” (“Кўрсатмалар”) асарига ёзган шарҳи, Насридин Тусийнинг “Тажвид” (“Абстракция”) асарига шарҳ ёзган шайх Шамсуддин Маҳмуд Исфаҳоний (1294-1349)га жавоб тариқасида ёзилган хошияси диққатга сазовордир.

Журжоний дунёқараши, ундан олдин ўтган салафларинидек, ўрта асрлардаги бутун фалсафий масалаларни, чунончи, борлиқ ҳақидаги таълимот, коинот жумбоқлари, модда ва унинг шакллари, жонсиз ва жонли дунёнинг хусусиятлари, жисмоний ва рухий муносабатлар, билиш муаммолари, мантикий фикрлаш таълимоти, тил ва тафаккур алоқалари ва бошқаларни ўз ичига олади. У коинот, инсон ва ақлни қамраб олувчи дунёнинг умумий манзарасини яратишга ҳаракат қилди. Журжоний ақидасига хос бўлган нарса борлиқ манзарасини босқичма-босқич тартибда тушунтиришдан иборат эди. Беш бобдан иборат “Оинайе гитинамо” (“Дунёни акс эттирувчи кўзгу”) рисоласининг биринчи бобини “*вожиб ул-вужуд*” ва “*мумкин ул-вужуд*” мавжуд эканлигини асослашга бағишлайди. Журжоний унга шундай таъриф беради: “Йўқ бўлиши мумкин бўлмаган, бор бўлиши эса, зарур бўлган нарса *вожиб ул-вужуд*, деб аталади. Масалан, Холиқнинг ўзлиги каби тушунча. Борлиғи ҳам, йўқлиги ҳам зарур бўлмаган нарса эса, мумкин ул-вужуд, деб аталади”⁴⁷.

Журжоний фикрича, *вожиб ул-вужуд* худо бўлиб, мумкин ул-вужуд моддий оламдир. У борлиқнинг биринчи сабаби сифатида *вожиб ул-вужудни*, яъни худонинг борлигини тан олади. Унингча, мумкин ул-вужуд ўзининг бор бўлиши учун қандайдир тарзда бўлса ҳам, бирор-бир сабабга эҳтиёж сезади. У бирор-бир нарса туфайли, яъни биринчи сабаб моҳиятига кўра, мумкин ул-вужуд даражасига кўтарилади.

Журжоний фикрича, ҳамма жисмлар бир-бирига бўлган ўзаро муносабатда сабаб-оқибат нисбатида бўладилар. “Дунёни акс эттирувчи кўзгу” рисоласида у шундай ёзади: “Бор бўлишга имкони бор нарса икки таркибий қисмдан – субстанция ва акциденциядан, яъни туб моҳият ва тасодифий ҳолдан ёки ҳодисадан ташкил топади. Агар мавжуд бўлишга имкони бўлган нарса ўз мавжудлиги учун жойга эҳтиёж сезмаса, унда уни туб моҳият деб, агарда унга эҳтиёж сезса, ҳодиса деб аталади. Туб моҳият беш хил бўлиши мумкин. Агарда бирор-бир туб моҳият, бошқа жойда бирор нарса ўрнида қарор топган бўлса, у жойлашган ўша жой модда деб, ҳолат эса, – шакл, деб аталади. Агар у ўз ичига ҳолат ва жойни олган бўлса, у жисм, деб номланади. Агар туб моҳият бу айтилган уч нарсани ўз ичига олмаса, у айирувчи субстанция, деб аталади. Агарда шу айирувчи туб моҳият жисмга эга бўлса, у ҳолда унинг ўзгарувчи қисми руҳ деб аталади. Бу жисмлардаги ўзгармайдиган нарса ақл деб аталади. Агарда ушбу ақл бевосита *вожиб ул-вужуддан* келиб чиққан бўлса, у бошланғич онг ёки умумий ақл, деб аталади”⁴⁸.

Журжоний табиатдаги ҳеч бир ҳодиса сабабсиз келиб чиқмайди, деб таъкидлайди. Ҳамма мавжуд ашёлардаги бутун ҳаракат ва ўзгаришлар фақат макон ва замондагина рўй беради. Журжоний дунёқарашига хос хусусият, унинг бутун борлиқни бир-бирига қонуний равишда боғланган бўлакчалардан иборат ягона тана сифатида таърифлашидир. Унинг фикрича, моддий дунёни ташкил этган нарсалар асосида тўрт унсур, яъни олов, ҳаво,

⁴⁷ ЎЗР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёзмалар фонди: “Ойнайе гитинамо”, 2984-рақамли қўлёзма, 1-саҳифа (форс тилида).

⁴⁸ Ўша жойда.

сув ва тупроқ ётади. Уч унсурдан иборат бошқа жисмлар, яъни металллар, ўсимликлар ва ҳайвонлар эса, юқорида айтилган тўрт унсурнинг бир-бирлари билан қоришишининг ҳосиласи сифатида келиб чиққандир. Тўрт унсур доимо ҳаракатда эканлигидан ўзгарувчан бўлиб, бири иккинчисига айланиб қолиши мумкин. Ҳаво сувга, сув тупроққа ва ҳоказо.

Журжоний фалсафасида моддийлик ғояларигина эмас, балки диалектик ёндошув ҳам мавжуд. Унинг фикрича, моддийликдан холи бўлган бўш жой йўқ. Бу ҳақда у шундай ёзади: “Самовий гумбаз буюк доирадир. У барча жисмларни қамраб олган бўлиб, моддий дунёни чегаралаб туради. Аммо у бўшлиқ эмас, чунки уни моддадан ташқарида бўлган тушунча ёки бирор ўлчов билан тушунтириб бўлмайди. Бундан ташқари бир-бири билан ўзаро ёпишиб, айна вақтда бошқа жисм билан ҳам боғланиб турган нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир атрофдаги дунё, ўзи турган нарсага тегиб туриши зарур ва бир-бирининг кетидан юқоридагидек тартибда жойлашиши лозим, чунки бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмас. Мана шундай жисмлар, унсурлар, самовий доиралар, бутун сайёралар ва моддий бўлакчаларнинг таркибий мажмуаси олам, деб аталади”⁴⁹.

Мир Сайид Шариф Журжоний мантиқ илмига салмоқли ҳисса қўшди. У Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари мантиқий меросининг барча оқимларини таҳлил этиб, уларни янада ривожлантирди.

XV-XVI асрлар давомида мантиқ илмини ўрганиш ва ўқитиш ишлари XIII асрда ёзилган дарсликларга XIV асрда ёзилган шарҳлар, айниқса, машҳур мантиқшунос ат-Тахтоний (1290-1365), унинг шогирди Ибн Муборакшоҳ (1310-1375), Самарқандда ижод қилган унинг икки издоши – Тафтазоний (1322-1392), Журжоний томонидан ёзилган шарҳ ва ҳошиялар асосида олиб борилди. Бу даврда араб тилига нисбатан форс тилида кўпроқ асарлар ёзилди. Моҳият жиҳатдан мантиқ илмининг фалсафа ва илоҳиёт соҳасидаги тадқиқотларда ишлатилиш жараёни кўпайди. Журжоний ўз ижодида мантиқни фалсафадан ажратмаган ҳолда, уни кўпроқ ҳуқуқ ва тил соҳаларида қўлланилишини таъминлади. Унинг баракали ижоди туфайли шу даврдан бошлаб, ислом мадрасаларида мантиқни ўқитиш ҳуқуқ ва тил фанлари билан боғлиқ ҳолда олиб борилди. Натижада мантиқ илмига ислом ақидаларига хос бўлган “бегона таълимот”, деб ғараз билан қараш, аста-секин барҳам топа бошлади.

Журжонийнинг таъкидлашича, назарий билимлар ҳаётий тажрибада ҳосил қилинган бошланғич билимлар ва улар тўғрисида фикрлаш йўли билан шаклланади. Бундай фикрлаш жараёнини у хулоса, деб атайди ва унинг уч турини кўрсатиб ўтади (2-илова). Булар: қиёс (силлогизм), истекро (индукция – бўлакдан бутунга томон ҳукм юритиш) ва ҳадс (аналогия - ўхшатиш). Булардан қиёс хулосанинг бош тури ҳисобланиб, назарий билимлар ҳосил қилишнинг асосий воситаси бўлиб майдонга чиқади.

⁴⁹ Журжоний. Шарҳе мулаххас ал-ҳайа ал-Чағминий. ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги 2655-рақамли қўлёзма, 225-саҳифа (араб тилида).

Истеқро (индукция) тушунчаси остида Журжоний шундай хулосани назарда тутадикки, унда дастлабки хусусий шартлар асосида умумий натижа чиқарилади. У икки хил истеқрони, яъни тўла ва тўла бўлмаган истеқрони кўрсатиб ўтади.

Тўла истеқрода ҳар бир бўлакдаги бирор-бир сифат мавжудлигига асосланиб, ана шундай сифат хусусияти умумий бутунликда ҳам бор эканлигига ишонч ҳосил қилинади.

Тўла бўлмаган истеқро шундай хулосадирки, умумий бутун бўлган нарсанинг баъзи бир қисмларида мавжуд бўлган бирор-бир хусусиятдан келиб чиқиб, шундай хусусият бутунда ҳам мавжуд эканлигига ишонч ҳосил қилинади.

Журжоний тўла бўлмаган индукция фақат тахминий мулоҳазагагина олиб келади, деб ўйлайди ва унинг таъкидлашича, биз оловнинг айрим хусусий ҳолатларини кузатсак, ҳар қандай олов иссиқлик чиқаради, деган айрим хусусиятга эга бўлган билимдан, яъни дедуктив (бутундан бўлакка ўтадиган) ҳолатга ўтадиган хулоса келиб чиқиши мумкин⁵⁰. Шу билан бирга унинг таъкидлашича, индуктив йўл билан ҳосил қилинган билимлар ҳамма вақт ҳам ҳақиқатга тўғри келавермайди. Чунки, инсон тажрибаси ҳеч вақт тўла мукамалликни бермайди.

Журжонийнинг индуктив ва дедуктив хулосалар ҳақидаги фикри Арасту ва унинг Шарқдаги издошлари фикрини эслатади. Аммо бу фикрга ноёб хулосалар қўшилиб, такомиллаштирилган.

Журжонийнинг илмий фаолияти туфайли мантиқ Темурийлар даврида инсон билимларининг барчасига қўлланиладиган қоида ва мезон қонунига айланди. У ҳар бир юритилаётган ҳукмнинг тўғрилигини тортувчи фанларнинг тошу тарозиси сифатида намоён бўлди. Натижада тез орада вужудга келган Улуғбек расадхонасининг илмий тадқиқотларида кенг қўлланилди.

Журжоний Улуғбекни мадрасада бевосита ўқитибгина қолмай, унинг Академиясини вужудга келишига ҳам катта ҳисса қўшди. Чунки, унинг шогирдлари бу илмий марказнинг негизини ташкил этар эдилар. Шунинг учун ҳам унинг илмий меросини тўлалигича ўрганиш мустақил Республикамиз маънавиятига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

2. Топширик: “XV-XVI АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ, ЯҚИН ВА ЎРТА ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИДА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШ, МАДАНИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ” мавзусини ўқитишнинг замонавий технологияларини танланг ва маъруза, семинар машғулот жараёнларини лойиҳалаштиринг.

⁵⁰ Қаранг: Мир Саййид Шариф Журжоний. Ат-таърифот. –Истамбул: Дор ул-табаоте омера”. 1818 й., –Б.11. (араб тилида)

V. КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БЎЙИЧА КЎРСАТМА ВА ТАВСИЯЛАР

Кўчма машғулотлар замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозланган олий таълим муассасаларда ўзаро ҳамкорлик асосида амалга оширилади. ТДШУ “Шарқ фалсафаси ва маданияти” кафедрасида Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихига доир ўқув дастурлар ва дарслик, қўлланмалар билан танишиш ва кўриш.

“XV-XVI асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий қадриятларнинг ривожланиши” модулга тегишли дарсларни илғор хорижий тажрибалар ва инновацион ёндашувлар асосида ташкил этиш ва бошқариш масалалари доирасидаги ижодий топшириқлар, ўқув лойиҳалари, технологик жараёнлар билан боғлиқ вазиятли масалалар асосида амалий ишларни бажарадилар.

Кўчма машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий адабиётлардан, электрон ресурслардан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

VI. ГЛОССАРИЙ

Atamaningingliztilidanomlanishi	Atamaningrustilidan omlanishi	Atamaningo‘zbektilidanonlanishi	Atamaningma‘nosi
Averoism	Аверроизм	Averroizm	Ibn Rushd falsafiy merosi ta‘sirida G‘arbda vujudga kelgan falsafiy yo‘nalish.
Practical philosophy	Практическая философия	Amaliy falsafa	Ibn Sinoning fanlar tasnifiga ko‘ra, falsafaning ikkinchi qismi bo‘lib, u siyosat, huquq, uy ishlarini o‘rganish – iqtisod va axloqshunoslik, ya‘ni etikadan iboratdir.
Authocracy	Автократия	Avtokratiya	(yunon. – autos–o‘zim va cratos – hokimiyat so‘zlari birikmasidan tashkil topgan) – alohida sub‘ekt tomonidan hokimiyatni cheklanmagan, nazorat qilinmaydigan va uni to‘liq egallab olgan holda boshqarish
Aggression	Агрессия	Agressiya	(lot. aggres – hujum qilmoq). Hozirgi kunda A. so‘zi inson faoliyatining juda ko‘p qirralarini ifodalaydi: tahdid qilish unsurlaridan tortib, to jismoniy ta‘sirgacha bo‘lgan faoliyatni o‘z ichiga oladi
Acacia	Акаша	Akasha	Svami Vivekananda ta‘limotida olamdagi barcha narsalar kelib chiqadigan dastlabki materiya.
Anarchy	Анархия	Anarxiya	(yunon. anarchia – bosh–boshdoqlik, hokimiyatsizlik) – ijtimoiy–siyosiy ta‘limot bo‘lib,

			shaxsni har qanday nufuzlar va turli-xil iqtisodiy, siyosat va ma'naviy ta'sirlardan ozod qilishni maqsad qilib qo'yadi. Davlat A. uchun salbiy manba bo'lib, uni zo'ravonlik, inqilobiy yo'llar bilan yo'q qilishi kerak.
An-nakhda	Ан-нахда	An-naxda	XIX asrning o'rtalarida arab dunyosida boshlangan g'oyaviy va adabiy uyg'onishning nomlanishi. Misrda Rifo'a at-Taxtoviy (1801-1873), Ali Muborak (1824-1893), Abdulloh Fikriy (1834-1890), Suriyada Nosif al-Ezjiy (1800-1871), Butrus al-Bo'stoniy (1819-1888), Fransis Marrosh (1836-1873) kabi mutafakkir-olimlar ushbu oqimning vakillari hisoblanadi.
Anthropocentris m	Антропоцентризм	Antropotsentrizm	(yunon. anthropos – inson, kentron – markaz). Bu tasavvurga ko'ra, inson-koinot markazi bo'lib, olamdagi barcha voqea-hodisalar o'zgarishning tub maqsadidir.
Aparighrakha	Апариграха	Aparigraxa	Jaynizm da barcha ko'ngil istaklaridan o'zini tiya bilish. Bu kishida lazzat uyg'otadigan ob'ektlardan o'zini tiyishga da'vat etadi.
Mixed nation	Смешанная нация	Aralash millat	Abul Kalom Ozod (1888–1958)ning Hindiston xalqlari dinlar va tillarning turli tumanligidan va boshqa farqlardan qat'i nazar, yakdil bo'lishlarini maqsad qilgan konsepsiyasi.
Athman	АТМАН	Atman	Upanishadlarda ruh kategoriyasi bo'lib, hamma narsa ichiga kira oluvchi sub'ektiv voqelik sifatida o'zini namoyon etadi: u – “katta ham emas, kichik ham emas, tanasiz va qonsiz, soyasiz va qorong'iliksiz, shamolsiz va efirsiz..., issiz va ta'msiz, ko'zsiz va quloqsiz, ovozsiz va aqlsiz ... uning ”oldida ham, ketida ham yoki ichida ham hech narsa yo'q...
Atheism	АТЕИЗМ	Ateizm	(yunon. theos – xudo) har qanday ilohiy ta'limotni, ilo-hiy

			kuchni rad etuvchi falsafiy oqim, dahriylik.
Akhimsa	Ахимса	Aximsa	Gandiy va jaynizm ta'limotida tirik jonga ozor yetkazishdan o'zini tiyish asosiy tamoyili
Ethical degradation	Этическая деградация	Axloqiy degradatsiya	hinduizmga axloqiy normalarning buzilishi.
Ethical and enlightened government	Этическое и просвещенное правительство	Axloqli va ma'rifiy hukumat	Eron ma'rifatpar–vari Shams ul-Urafo tomonidan ishlab chiqilgan, diniy va milliy axloqiy qadriyatlar asosida jamiyat boshqaruvini ta'minlaydigan hukumat shakli.
Ashram	Ашрам	Ashram	hinduiylikda diniy jamoa
Animism	АНИМИЗМ	Animizm	ibtidoiy tasavvurlardan biri bo'lib, tabiatda ruhlarning ta'siri mavjudligiga ishonish.
Arabic sciences	Арабские науки	Arab ilmlari	kalom, fiqhshunoslik va hadisshunoslik kabi diniy ilmlar.
Asceticism	Аскетизм	Asketizm	moddiy dunyo noz-ne'matlaridan voz kechib, ruhiy kamolot yo'lida uzlatga chekinishdir.
Mythological thought	Мышления (мифологическая мысль)	Asotir tafakkur (afsonaviy fikrlash)	insonning dunyoga va bilvosita ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan munosabatini muayyan butunlikda ifodalash shakllaridan biridir.
Atomism	АТОМИЗМ	Atomizm	materiyaning uzluksiz, diskret (dona-dona) tuzilishi haqidagi ta'limot.
Ethics	Этика	Axloq	(arab. xulq so'zining ko'pligi) kishilar orasidagi munosabatlarni tartibga solishning o'ziga xos tartib, qoidalar yig'indisi.
Teaching about eternal return	Учение о вечном возвращении	Abadiy qaytish ta'limoti	Bu g'oyaning mohiyati shundan iboratki, ilohiy xususiyatga ega bo'lgan abadiy barhayot inson ruhi yerga tushib inson tanasi orqali namoyon bo'ladi, aynan zaminda ruh bilan tana qo'shiladi. Shu holda tana tabiiy holda o'z ruhiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tishi zarur.
Agnositism	АГНОСТИЦИЗМ	Agnostitsizm	Bilishni inkor qiluvchi ta'limot.
Antinomy	АНТИНОМИЯ	Antinomiya	Isbotlash ham inkor etish ham mumkin bo'lgan haqiqatlar yoki qoidalar.
Apologetics	АПОЛОГЕТИКА	Apologetika	So'zning lug'aviy ma'nosi himoya qilmoq demakdir, ya'ni xristian dini aqidalarini turli

			hujumlardan himoya qilishdir.
A priori	Априор	Aprior	Tajribagacha bo'lgan bilim.
A posteriory	Апостериор	Аposterior	Tajribadan keyingi bilim.
Association	Ассоциация	Assotsiatsiya	Bilishdagi munosabat-asoslari.
Ethical rationalism	Рациональная этика	Axloqiy ratsionalizm	Bilimlar inson axloqiy faoliyatini yaxshilikka qaratish orqali namoyon bo'ladi.
Brakhma	Брахма	Braxma	braxmanizm diniy ta'limotiga ko'ra, yagona real dunyoviy ruh, ilohiy substansiya, hayot manbai, borliqning asosi.
Brakhmans	Брахманы	Braxmanlar	– Qadimgi Hindistonda davlat rahbarlari, ziyolilar va donishmandlardan tashkil topgan ijtimoiy qatlam.
Brakhmachary	Брахмачария	Braxmachariya	Gandiy va jaynizm ta'limotida ojiz-zaif xatti-harakatlarga yo'l qo'yishdan o'zini tiyish hamda insonda o'z fikru hayollari, so'zlari va harakatlarini qat'iyon idora etishi tamoyili.
Buddha	Будда	Budda	(qad. sanskritcha – “nurlangan”) buddaviylik ta'limoti asoschisi, tarixiy shaxs Sidxarta Gautama.
Argument	Довод	Burhon	isbotlash, uning mohiyati, vazifasi, turlari, qoidalari va boshqa masalalar.
Busury	Буцури	Busuri	Nisi Amanening falsafiy qarashlarida tabiat qo-nunlari tushunchasi
Bkhakthy	Бхакти	Bxakti	“Bxakti” so'zi sanskrit tilidan olingan bo'lib “mehr”, “sadoqat” degan ma'nolarni anglatadi. Bxakti diniy harakat sifatida avval X–XII asrlarda Hindistonning janubida, u yerdan quvg'inlikka uchraganidan so'ng esa XIV asrlardan boshlab Hindistonning shimolida keng yoyila bordi va XV–XVI asrlarda esa Hindistonning shimoli bxakti harakatining eng yirik markaziga aylandi. Ramanand va Ramanuja, Vallabxacharya, Chaytannya, Nimbarkacharya, Xit Xarivansh kabi faylasuflar bxaktining asoschilaridir. Faylasuflarning bxaktini targ'ib qilishdan bosh maqsadlari umidsizlikka tushib qolgan hind xalqini hayotga qaytarish,

			ularning ongida soʻngan ishonchni yana qayta uygʻotish, kelajakka, ertangi kunga ishonib yashash tuygʻularini mustahkamlash edi. Bxakti diniy-islohotchilik harakati hinduizm diniy fanatizmiga qarshi kurashda xuddi tasavvufdek bunyodga kelgan boʻlsa-da, oʻsha davrda hind jamiyati hayotida bir vaqtning oʻzida hukmdor boʻlgan bir qancha dinlarning fanatizmiga ham qarshi juda muvafaqqiyatli ravishda kurashdi va bu yoʻlda oʻz maqsadiga erisha oldi.
Biological anthropology	Биологическая антропология	Biologik antropologiya	Insonni biologik mavjudot sifatidagi jihatlarini boʻrttirib oʻrganuvchi taʼlimot.
Primary quality	Первичные качества	Birlamchi sifatlar	Narsalarning mohiyatiy belgilari.
Primary	Первоначало	Boshlangʻich ibtido	Substansiya, birinchi ibtido, asos, negiz degan maʼnolarni anglatadi.
Vaysheshics	Вайшейшики	Vayshiylar	Hinduiylikda dehqonlar va hunarmandlar varnasi, tabaqasi.
Vakhdat al-vujud	Вахдат ал-вужуд	Vahdat ul-vujud	tasavvuf taʼlimotining yetakchi gʻoyasi, xudo va olam birligi.
The Vedas	Веды	Vedalar	Qadimgi hind jamiyatining hayot tarzi haqida taʼlim beruvchi birinchi manbalar.
Vedkhanta	Веданта	Vedanta	vedalar oxiri degan maʼnoni anglatuvchi qadimgi hind falsafiy maktablaridan biridir.
Wajib al-wujud Primary cause	Важиб ал-вужуд	Vojib ul-vujud	arab-musulmon falsafasida borliqning birinchi sababi, yaʼni bor boʻlishi shart boʻlgan borliq – xudodir.
Voluntarism	Волюнтаризм	Volyuntarizm	(lot. Voluntas – iroda) – iroda borliqning eng oliy koʻrinishi deb qarovchi falsafiy oqim. Iroda V.da tarixiy jarayonlarning obʼektiv qonuniyatlariga rioya qilmasdan, jamoatchilik bilan hisoblashmasdan oʻzboshimchalik bilan oʻz hohish–irodasini yuqori qoʻyuvchi faoliyatdir.
The doctrine of Gandhism	Учение гандиизма	Gandiychilik taʼlimoti	M. Gandiy (1869–1948) tomonidan ishlab chiqilgan falsafiy taʼlimot. Gandiychilik hinduiylik, jaynizm,

			insonparvarlik va kuch ishlatmaslik g‘oyalariga asoslangan.
Hedonism	Гедонизм	Gedonizm –	Lazzatlanish, huzurlanish.
The hylozoism	Гилозоизм	Gilozoizm	Hamma mavjud narsalarni ruhga, jonga ega deb hisoblash.
Geocentric teaching	Геоцентризм	Geotsentrizm	Er - Olamning markazi, degan ta’limot.
Humanism	Гуманизм	Gumanizm	Insonning dunyodagi o‘rni, mohiyati va vazifasi, borlig‘ining mazmuni va maqsadi haqidagi tushuncha.
Taosism	Даосизм	Daosizm	qadimgi Xitoydagi falsafiy ta’limot. D. Chjango davrida ("Urushayotgan davlatlar", mil.av. 6-5 asrlar) vujudga kelgan. D.ning asoschisi Lao-szi (mil.ol. 579–499 yillar) hisoblanadi. Lao szining asosiy g‘oyalari "Dao-de-szin" asarida bayon qilingan. Uning fikricha, barcha narsalar faqatgina, "dao" ga mos holda vujudga keladi va o‘zgaradi, shuningdek u kishilarni tabiat bilan uyg‘unlikda, tabiiy hayot kechirishga chaqiradi.
Deism	Деизм	Deizm	(lot. deus – xudo) xudoning, olamning shaksiz birinchi sababchisi sifatida mavjudligini e’tirof etuvchi ta’limot. D. atamasi birinchi marotaba 1564 yilda paydo bo‘ldi.
Determinism	Детерминизм	Determinizm	Zaruriy shartlanganlik tamoyili.
Drakhms	Драхмы	Draxmalar	buddaviylikka ko‘ra, “o‘zining belgilariga ega bo‘lgan zarrachalar” yoki “unsurlar” .
Deduction	Дедукция	Deduksiya	Umumiydan xususiyga borish.
Deductive method	Дедуктивный метод	Deduktiv metod	Umumiy bilimdan xususiy bilimga borish usuli. Dekart inson aqliga yuqori baho beradi, natijada ratsionalizmni rivojlantiradi. U Bekonga qarama-qarshi deduktiv metodni ilgari suradi.
Dialectics	Диалектика	Dialektika	Raqib bilan bahs-munozara yurita olish san’ati.
Wisdom	Мудрость	Donolik	Yaxshi fikr, yaxshi so‘z, yaxshi amal birligi.
Dualism	Дуализм	Dualizm	Nomoddiy va moddiy substansiya birlamchi asos sifatida mavjud.

Jaynism	Джайнизм	Jaynizm	miloddan avvalgi bir minginchi yilning o'rta-larida vujudga kelgan ta'limot. Mazkur ta'limotning asoschisi Vardxamana bo'lib, qalandarona hayot kechirgan. Bu ta'limotning asosida materiya va jon yotadi. Jaynistlarning ko'rsatilishicha, insonning asosiy maqsadi tashqi olamning hukmronligidan qutilish va o'z kamoliga erishishdir. Inson tabiati ham moddiy, ham ruhiydir. Jon bir vaqtning o'zida nafis jon (Jiva) va dag'al materiya (ajiva)ning birligidan iborat.
Jnana	Джнана	Jnana	Ramakrishna ta'limotida bilish yo'li.
Necessity	Необходимость	Zarurat	Olamdagi hamma narsa belgili asosda paydo bo'ladi, obektiv zaruratdan paydo bo'ladi.
Social treaty	Общественный договор	Ijtimoiy kelishuv	Jamiyatni shartnoma asosida paydo bo'lganligi haqidagi ta'limot.
I	И	I	xitoy falsafasiga ko'ra, halol ijrochilik tushunchasi.
Dual wisdom	Двойная мудрость	Ikki donishmandlik	Nosir Xisrav fikricha, bu qadimgi yunon falsafasi (yunon donishmandligi) va qarmatilylik ilohiyotidir.
Induction	Индукция	Induksiya	bo'lakdan butunga tomon hukm yuritish.
In and yan	Инь и ян	In va yan	xitoy falsafasiga ko'ra, borliqdagi o'zgarish va rivojlanishlarning sababi bo'lgan azaliy qarama-qarshi ibtidolar.
Social justice	Социальное справедливость	Ijtimoiy adolat	Jamiyatdagi adolat shakli.
Dual truth	Двойная истина	Ikki haqiqat	Dunyoviy va diniy bilimlar bir xil darajaga ega.
Secondary quality	Вторичные качества	Ikkilamchi sifatlar	Narsalarning tashqi sifatiy belgilari.
Early Christianity	Ранняя христианства	Ilk xristianlik	Xristianlikning shakllanishi va rivojining dastlabki davrlari.
Inductive method	Индуктивный метод	Induktiv metod	Tajriba orqali olingan materiallarni miyada qayta ishlash usulidir.
Human existence	Человеческое бытие	Inson borlig'i	Inson borlig'ini "ekzistensiya" deb atadilar.
Human gear, Man-mechanism	Человек-механизм	Inson-mexanizm	Inson mexanika qoidalariga bo'ysinuvchi mavjudot.
Human	Философия человека	Inson falsafasi	Inson ma'naviy hayotining ichki

philosophy			qonuniyatlarini, hayot mazmuni, inson va uning mohiyati, yashashning ma'nosi, inson ruhiyatining tahlili, falsafiy tafakkurning o'ziga xosligi, falsafada yangi uslub, inson faoliyatini ijobiy tomonga yo'naltiruvchi ta'limot.
Irrationalism	Иррационализм	Irratsionallik	Obektiv dunyoning umumiy qonunlaridan «dalillarni», «hayotni», subekt ongining hodisalarini tahlil qilishga o'tdilar.
Jewel	Драгоценность	Javhar	arabcha so'z bo'lib, Sharq falsafasida olamning birlamchi sababi, moddiy yoki ruhiy asosi, degan ma'noda keng qo'llanilgan.
Dialectic	Диалектический	Jadal	dialektik hukmlar nomini olgan murakkab hukmlar, shartli bo'linuvchi savol-javob hukmlari kabilar.
Jen	Жэнь	Jen	Qadimgi Xitoy falsafasidagi insoniylik tushunchasi.
Kali	Кали	Kali	hinduiylikda hudoning yaratuvchilik, saqlovchilik yoki yemiruvchilik faol holatidagi nomi.
Caste	Кастантсво	Kastachilik	Hinduiylikda insonlarning qat'iy tabaqalarga, kastalarga bo'linishi.
Ki	Ки	Ki	Chxve Xan Gining falsafiy ontologiyasida tabiat va inson paydo bo'lishining moddiyuncha ibtidosi
Kalam teaching	Учение калама	Kalom ilmi	o'rta asrlarda falsafiy-diniy fikrlarni, dinning nazariy asoslarini o'rganish, islom aqidalariga nisbatan aqliy mulohaza yuritish jarayonida vujudga kelgan maxsus bilimlar tizimi.
kwankhakpha	Кванхакпха	Kvanhakpха	o'rta asrlarda Koreyadagi neokonfusiychilik yo'nalishlaridan birining nomi.
Kirin	Кирин	Kirin	(“ki” - erkak, “rin” – “ayol”) qadimgi koreys mifologiyasiga ko'ra, o'zida dunyo paydo bo'lishining dastlabki besh elementlarini mujassamlashtirgan afsonaviy hayvon.

Kodo	Кодо	Kodo	“Yaponizm” mafkurasida “Imperator yo‘li” tamoyilining nomlanishi.
Cosmic mind	Космический разум	Koinotiy idrok	Pravas Chaudxuri falsafiy ta’limotidajodiy yaratuvchilik vazifasiga ega ibtido.
Kun-tsi	Конфуций и Конфуцианство	Konfusiy va konfusiychilik	<p>milodgacha bo‘lgan VI–V asrlarda qadimgi Xitoyda yuzaga kelgan falsafiy oqim. Konfusiy (Kun szi, melodgacha 551 – 479 y.lar) – mazkur ta’limotning asoschisi bo‘lib, u hozirgi Shandun viloyati hududida Lu xonligi davrida tug‘ildi. Konfusiylar bu vaqtlarda deyarli kambag‘allashgan eski zodagonlar oilasiga mansub edi. K. asoschisining qarashlari uning izdoshlari tomonidan yozilgan "Lun yuy" ("Suhbatlar va mulohazalar") nomli falsafiy kitobda bayon etilgan. K.lar ta’limotida "chjun" (podshohga sadoqat), "i" (burchga sadoqat), "syao" (o‘g‘illarcha ehtirom) va b. g‘oyalarni ifoda etuvchi, "jen" (insonparvarlik) qarashlari sistemasi markaziy o‘rinni egallaydi. Uning asosida ushbu hislatlarni o‘ziga singdirgan "szyun–szi (olijanob kishilar) haqidagi g‘oya turadi. Kishilarni "szyun – szi" (olijanoblar) va "syao – jen" (past tabaqalar)ga ajratish shundan kelib chiqqan. Unga ko‘ra, boshqaruv birinchilar tomonidan amalga oshirilishi, keyingilar esa faqat itoat etishlari zarur bo‘lgan.</p>
Cosmopolitanism	КОСМОПОЛИТИЗМ	Kosmopolitizm	vatansizlik g‘oyasini ilgari suruvchi falsafiy ta’limot. Ushbu ta’limot butun yer sayyorasinigina vatan sifatida tan oladi.
Kshatry	Кшатри	Kshatriylar	Hinduiylik kastachiligida harbiylar var–nasi, tabaqasi.
Kojiky	Кодзики	Kodziki	Yaponiyadagi qadimgi kishilarning qilmishlari haqidagi bitiklar.
Li	Ли	Li	xitoy falsafasiga ko‘ra, ruhiy olam, ruhiy substansiya.

Legists	Легисты	Legistlar	miloddan oldingi IV asrda siyosiy arbob Shen Buxay(er.ol.400-337 yy.) tomonidan ishlab chiqilgan legizm falsafiy oqimining tarafdorlaridir.
Matter	Материя	Materiya	Moddiy asos.
Mayya	Майя	Mayya	Vedantizmدا real va noreal, moddiy dunyo.
Materialism	Материализм	Moddiyunchilik	(lot. Materialis – moddiy, moddiylashgan) olam moddiy, ongimizga bog‘liq bo‘lmagan holda, ob‘ektiv tarzda mavjud, materiya birlamchi, hech kim tomonidan yaratilmagan, abadiy mavjud, tafakkur esa materiyaning xususiyatidir, olam va uning qonuniyatlarini bilish mumkin, deb qarovchi falsafiy oqim.
Ideology	Идеология	Mafkura	(arab. «mafkura» – nuqtai nazarlar va e‘tiqodlar sistemasi, majmui) – jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, fikrlar va g‘oyalar majmui.
Administrative philosophy	Административный философия	Ma‘muriyat falsafasi	Svami Ranganatxananda falsafiy qarashlarida jamiyat rivojiga turli darajadagi ma‘muriyat hodimlari o‘z his-salarini qo‘shishi zarurligini o‘zida ifoda etadigan ta‘limot.
Moral synthetic unity	Нравственное синтетическое единство	Ma‘naviy sintetik mushtaraklik	Svami Rangatxanandaning Hindistonda hinduizm va islom orasida tinch-totuvlik va hamkorlik munosabatlari mumkinligi va zarurligini mantiqan isbotlagan ta‘limoti.
Enlightenment	Просвещение	Ma‘rifatparvarlik	kapitalistik munosabatlar shakllanishi davrida, madaniy–mafkuraviy va falsafiy oqim-larning vujudga kelishi bilan bog‘liq, yuzaga kelgan, qonuniy bosqich. M. milliy xususiyatlardan qat‘iy nazar quyidagi umumiylikka ega: demokratizm, ya‘ni keng ommani madaniyat va bilim manbalaridan foydalanish uchun sharoit yaratib berish, inson tafakkurining cheksiz imkoniyatlariga ishonish. M.

			tushunchasi birinchi bor, Fransiyada shakllanib, XVIII asrning boshlarida rivoj topa boshladi. Fransuz jamiyatida M. Volter, Sh.L.Monteske, J.Mile bilan bog'liqdir.
Mythology	Мифология	Mifologiya	Afsonalar va asotirlar haqidagi ta'limot. Qadimda falsafani manbasi, materiali vazifasini o'tagan.
Nationalism	Национализм	Millatchilik	milliy mahdudlik va maqtanchoqlikni targ'ib va tashviq qilishga asoslangan, o'z millati kuch-qudrati va salohiyatiga chuqur ishonch va o'zga millatlarga ishonchsizlik ruhi bilan yo'g'rilgan nazariya va amaliyot
Monotheism	Монотеизм	Monoteizm	(yunon. Monos – yakka, yagona, theos – xudo) – yakkahudolikka asoslangan diniy e'tiqod.
Islamic theologists Mutakallimin	Мутакаллимиты	Mutakallimlar	kalom ilmi vakillari, ularning eng mashhurlari, Abul Hasan al-Ash'ariy va Abu Mansur al-Moturidiy as-Samarqandiydir.
Islamic theologists	Мутазилииты	Mu'taziliylar	(arabcha – ajralib chiqqanlar, uzoqlashganlar) Islomda ilk ilohiyot o'qimlaridan biri bo'lib, diniy hukm va aqidalarni aql doirasida qabul qiluvchilar.
Metaphysics	Метафизика	Metafizika	Tabiatdan oldin, birinchi falsafa ma'nosida ham qo'llaniladi.
Method	Метод	Usul	Usul haqidagi ta'limot.
Modus	Модусы	Moduslar	Narsalarning sifatleri.
Monads	Монада	Monada	Birlamchi asoslar, ruhiy substansiyalar.
World of substances	Мир вещей	Narsalar dunyosi	O'tkinchi, yo'q bo'luvchi, o'zgaruvchan dunyo.
Philosophy of theory	Теоретический философия	Nazariy falsafa	Ibn Sinoning fanlar tasnifiga ko'ra, metafizika (oliy fan), matematika (o'rta fan) hamda tabiat haqidagi fan – tabiatshunoslik (pastki fan)dan iborat ilmlar majmui.
Nirwana	Нирвана	Nirvana	buddaviylik ta'limotiga ko'ra, azaliy karma iplaridan xalos bo'lish va abadiy ruhiy xotirjamlik.
Norito	Норито	Norito	Qadimgi Yaponiyadagi sintoistik e'tiqod bo'lib, u duo ifodalarini o'qish, qurbonliklar (guruch, sabzavot, baliq) keltirish bilan

			bog'liqdir.
Prophecy	Пророчество	Nubuvvat	payg'ambarlik, ilohiy xabar – vahiy orqali Alloh yer yuziga o'z elchisini yuborib, insonlarni zalolatdan qutqarishi.
Relativity	Относительность	Nisbiylik	Hamma narsa o'zgaruvchan, oquvchan xususiyatga ega, sukunat esa vaqtinchalik, nisbiydir.
Neoplatonism	Неоплатонизм	Neoplatonizm	Yangi aflotunchilik, ellin davrida rivojlangan oqim.
Acsidensy	Акциденция	Oraz	aksidensiya, narsa va hodisalarning muhim bo'lmagan, tasodifiy, o'zgaruvchan, ahamiyatsiz xossasini bildiradi.
Consciousness	Сознательность	Onglilik	Onglilik bu hodisalarning yuzaki qismidir. Bizning butun tashqi, ichki taassurotlarimiz, hissiyotlarimiz ongimiz tomonidan anglanadi. Ular ichki ruhiy holatlar bilan bog'liqdir.
Progress	Прогресс	Progress	Taraqqiyot haqidagi ta'limot.
Pantheism	Пантеизм	Panteizm	(yunon. ran – hamma, theos – xudo) – tarixan shakllangan falsafiy ta'limot bo'lib, u xudo bilan tabiat bir-biriga, tamoman, mos bo'lib tushadi, ular aynan birdir, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish falsafiy tafakkur rivojiga putur yetkazadi, deb da'vo qiladi.
Pacifism	Пацифизм	Pasifizm	hech narsaga ozor bermaslik tamoyili.
Purans	Пураны	Puranlar	Hinduizumni o'rganishning eng dastlabki manbalaridan biri bo'lib, ular turli rasm-rusumlar va mifologik syujetlar kiritilgan asardir.
Rationalism	Рационализм	Ratsionalizm	Bilishda aqlni rolini oshirib ko'rsatuvchi ta'limot.
Rationality	Рациональность	Ratsionallik	Kantdan Gegelgacha bo'lgan yo'l - bu insonning tanqidiy baholovchilik qobiliyati sifatida tushunilgan oliy aqlning gegelcha «ilohiy» aql aqidasi o'rin bo'shatib berishi yo'lidir.
Regress	Регресс	Regress	Orqaga ketish.
Renaissance	Ренессанс	Renessans	Uyg'onish davri.
Revolution	Революция	Inqilob	(lotin. "revolutio" – to'ntarish, burilish) – tabiat, jamiyat yoki bilish jarayonida biron-bir narsa,

			hodisada sodir bo'ladigan chuqur sifat o'zgarishi va rivojlanishni ifodalaydigan tushuncha.
Sallimkhakpha	Саллимхакп-ха	Sallimxakp-ха	o'rta asrlarda Koreyadagi neokonfusiychilik yo'nalishlaridan birining nomi.
Sati	Сати	Sati	Hindistonda beva qolgan ayolni erining jasi yon-dirilayotgan gulxanda birga yondirilishi marosimi.
Satory	Сатори	Satori	yaponcha so'z bo'lib, ichki tuyg'u bilan tushunish, yoritilish lahzasini anglatadi.
TwaddleVerbiage	Пустословие	Safsata	noto'g'ri hukmlar, boshqalarni aldash, yolg'onni isbotlashga qaratilgan sofizm, paralozimlar.
Swadesh	Свадеш	Svadeshi	Hindiston Milliy Kongress partiyasining ingliz mahsulotlariga boykot e'lon qilish g'oyasi.
Swaraj	Свараж	Svaraj	Hindiston Milliy Kongress partiyasi ilgari surgan "O'z-o'zini boshqarish" g'oyasi.
Sensualism	Сенсуализм	Sensualizm	Bilishda sezgilarni rolini, ahamiyatini bo'rttirib ko'rsatuvchi ta'limot.
Scepticism	Скептицизм	Skeptitsizm	yunoncha so'zdan olingan bo'lib, ko'rib chiqayapman, tadqiq qilyapman, mulohaza yurityapman, shubhalanyapman degan ma'nolarni bildiradi. Bu oqimning ko'zga ko'ringan vakillari – Pirron, Agripp, Ensidem, Sekst Empirik.
Chaos,Element	Стихия	Stixiya	Tabiatning ongsiz harakati.
Subjectivism	Субъективизм	Subektivizm	Bilishda inson ongini, xislarini o'rni ko'tarib ko'rsatuvchi ta'limot.
Natural right	Естественные право	Tabiiy huquq	Insonni tug'ilgandan yashashga bo'lgan huquqlari.
Natural equality	Естественное равенство	Tabiiy tenglik	Insonni tug'ilgandan hamma insonlar teng degan ta'limot.
Focusingattention, treatment	Сосредоточение внимания, обращение	Tavajjuh	butun ichki mohiyatni Xudoga qaratish, unga cheksiz muhabbat qo'yish, undan boshqa narsa borligini his etmaslikdir.
Tanasukh	Таносух	Tanosux	inson vafot etgandan so'ng, ruhning bir tanadan boshqa tanaga ko'chib o'tishi haqidagi nazariya.
Tapasya	Тапасья	Tapasya	Gandiy va jaynizm ta'limotida

			azob chekish va o'g'–rilikdan o'zini tiyish tamoyili.
Theism	Теизм	Teizm	(yunon. theos – xudo) – diniy-falsafiy ta'limot bo'lib, olamni, xudo tomonidan yaratilganini tan oladi.
The Tendai Sect	Секта Тендай	Tenday mazhabi	o'rta asrlarda Xitoyda gullab-yashnagan budda-viylikning "Bir lahzada uch ming dunyo", ya'ni kosmologik nazariya qoidasiga amal qiluvchi mazhabi.
Tolerance	Толерантность	Tolerantlik	(lot. tolerantia – chidam, sabr-toqat) – o'zgarar–ning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, his-tuyg'ulari, fikr-mulohazalari, g'oyalari va e'tiqodlariga nisbatan chidamlilik, bag'rikenglik.
Totemism	Тотемизм	Totemizm	ibtidoiy tasavvur shakllaridan biri bo'lib, borliqdagi o'zgarishlarni va rivojlanishlarni tushunishda hayvonlarning g'ayritabiiy ta'siriga ishonish.
It	“Оно”	“U”	Tushunchasiga esa onglilikni tashkil etuvchi ongsizlik kiradi.
The Upanishads	Упанишады	Upanishadlar	(haqiqatni bilish maqsadida o'qituvchi oldida o'tirish) Vedalarning to'rttasidan biriga an'anaviy tarzda qo'shiladigan Qadimgi Hindistonning falsafiy-diniy asarlar turkumi.
The Renaissance	Эпоха возрождения	Uyg'onish davri	Yangi davr arafasida o'ziga xos qadriyatlarga ega bo'lgan g'oyaviy va madaniy rivojlanishni o'z ichiga olgan tarixiy jarayondir.
Universal	Универсалии	Universaliylar	Umumiy tushunchalar haqidagi ta'limot.
Fatalistic determinism	Фаталистический детерминизм	Fatalistik determinizm	Taqdiri-azaldan hamma narsa zarurat asosida sodir bo'ladi, degan ta'limot.
Fazza	Фацзя	Faszya	siyosiy arbob Shen Buxay(er.ol.400-337 yy.) tomonidan ishlab chiqilgan falsafiy oqim. Legizm falsafiy oqimi jamiyatni boshqarish siyosatida zo'ravonlikka (totalitar) asoslangan umumiy koidani joriy qilishni, byurokratiya ustidan nazorat o'rnatishni, jamiyatda xalqqa nisbatan tub va keskin choralar

			kurishni tavsiya kildilar Legizm ma'rifatli bo'lgandan ko'ra, xalqni jaholatda tutishni afzal ko'radi. Legizm asoslarini Xan Fey-szin, Shan Yan kabi arboblal ishlab chiqishgan
The science of the laws of Sharia	Наука о законах шариата	Fiqh	islom huquqshunosligi bo'lib, bu soha rivojida Qaffol Shoshiy, Burhoniddin Marg'inoniy, Jaloliddin Ahmad al-Kosoniy kabilarning ulushi katta bo'lgan.
The city of virtues	Город добродетелей	Fozil shahar	Forobiy ijtimoiy-siyosiy qarashlaridagi ideal jamiyat.
The phenomenon	Феномен	Fenomen	Tushunchasi aynan shu hodisaning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan mohiyatni ochib beradi va "mohiyat" tushunchasini o'z ichiga qamrab oladi.
Charisma	Харизма	Xarizma	insonning o'ta qobiliyatli va o'ziga xosligi. Sotsiologiya faniga E.Trelch tomonidan kiritilgan bo'lib, u M.Veber tomonidan uning xukmronlikning ideal tiplari konsepsiyasida tahlil qilingan
Memory	Воспоминание	Xotirlash	Haqiqiy dunyodagi hayotini eslash.
Rhetoric	Риторика	Xitoba	ritorika, notiqlik san'ati qoidalari, uning tarkibiy qismlari kabi masalalar.
Khodjagon	Ходжагон	Xojagon	yassaviya va naqshbandiya oqimlaridan iborat bo'lgan, Markaziy Osiyoda keng tarqalgan tasavvuf tariqatlaridan biri.
Hastasoft	Хуастуанифт	Xuastuanift	moniylikning tavba namozi.
Qi	Ци	Si	xitoy falsafasiga ko'ra moddiy ashyolar.
Civilization	Цивилизация	Tamaddun	(lot. civilis-fuqaroviy, ijtimoiy) serqirra va murakkab mazmunga ega bo'lgan ijtimoiy-falsafiy tushuncha. S. tushunchasini shotland tarixchisi va faylasufi A.Fergyusson (1723-1816) jahon tarixiy jarayonining ma'lum bir bosqichini ifodalash uchun, fransuz ma'rifatparvarlari aql-idrok va adolatga asoslangan jamiyat degan ma'noda ishlatgan edilar.

Cyclic movement	Циклическое движение	Siklik harakat	Olamda turli davrlar, bosqichlarning navbatma-navbat o'rin almashishi, aylanma harakati.
Scandalli	Чандаллы	Chandallar	hind kastachiligida to'rtta kastaga kirmaydigan eng quyi tabaqa vakillari.
Chistia	Чиштия	Chishtiya	o'rta asrlarda Hindistonda keng tarqalgan tasavvuf tariqati oqimi.
Charvaka	Чорвакы	Chorvaklar	bu ta'limotga ko'ra, olamning asosida to'rt unsur – suv, olov, havo va tuproq yotadi.
Shahid who died for the faith	Шахид, погибший за веру	Shahid	Islom e'tiqodida insonning din uchun kurashda halok bo'lishi, jon berishi.
Form	Форма	Shakl	Borliq ma'nosi, shamoyili, u faoldir. Materiya esa passivdir.
Verse	Стих	She'r	she'riy hukmlar. She'r yozish san'ati, uning vazifalari.
Chauvinism	Шовинизм	Shovinizm	boshqa millatlarni mensi-maslikni va o'z millatining ularga nisbatan ustunligini asoslashga qaratilgan g'oyaviy-nazariy qarashlar sistemasi va amaliyoti. Shovinizm - millatchilikning eng xunuk ko'rinishi. Shovinizm atamasi fransuz yozuvchilari aka-uka I. va T.Konyarning «Uch rangli kokarda» nomli komediyasining qahramonlaridan biri, o'zining tajovuzkor millatchiligi bilan ajralib turadigan Nikola Shoven nomi bilan bog'liq holda XIX a.ning birinchi yarmida paydo bo'lgan.
Sudras	Шудры	Shudralar	Hinduiylikda kastalarning eng quyi varnasi, tabaqasi, ulardan hazar qilingan.
Evolution	Эволюция	Evolyusiya	(lot. yevolutio – ochilish, yozilish, takomillashish)–tadrijiy rivojlanish. Umumilmiy va falsafiy ta'limot hisoblanadi. Tabiat, jamiyat va ruhiy-ma'naviy, rivojlanish konsepsiyalarini umumlashtirib ifoda etishga xizmat qiladi. E. tushunchasi keng ma'noda, rivojlanish tushunchasining sinonimi sifatida ishlatiladi.
Emanation	Эманация	Emanatsiya	tajalliy etish jarayoni, ya'ni o'zidan nur taratish oqibatida

			yangi hodisani vujudga keltirish.
Ethnic culture	Этнокультура	Etnomadaniyat	millatga tegishli bo'lib, uning tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan urf, odat, an'ana, qadriyatlari, udum, marosimlari, kiyimlar, moddiy va ma'naviy merosi, tafakkuri, ongi, g'oyaviy hamda axloqiy jihatdan o'ziga xosligini ifodalovchi ma'naviy boyligidir.
Ethnicity	Этнос	Etnos	(yunon. ethos – guruh, qabila, xalq) etnik birlik, ijtimoiy tarixiy jarayonlar natijasida shakllangan odamlar ijtimoiy guruhining bir turi. E. urug', qabila, elat va millat shakllarida namoyon bo'ldi. Etnos tushunchasi 1921-1923 y.da S.M.Shirokogorov tomonidan chuqur tahlil qilingan. U e.ni insoniyat lokal guruhi mavjudligining asosiy shakli deb hisoblagan. Uning asosiy belgilari deb esa, - «kelib chiqish, urf-odatlar, til va turmush tarzi birligi» deb bilgan.
Ethnocentrism	Этноцентризм	Etnotsentrizm	(grek. –guruh, xalq va lot. centrum - markaz)- o'z xalqi xulqi, madaniyati, urf-odatlari va qadriyatlarini boshqa xalqlarga xos bo'lgan shunday xususiyatlarni baholash uchun asos qilib olinishini ifodalovchi tushuncha.
Giron	Югирон	Yugiron	XV-XVI asrlarda Koreyada moddiy asos – “ki”ning birlamchiligini tan olgan materialistik maktab.
Neoplatonism	Неоплатонизм	Yangi afltunchilik	eramizning boshlarida vujudga kelgan, Plotin, Prokl, Porfiriy kabi faylasuflar tomonidan Afltun g'oyalarini jonlantirish va rivojlantirishga asoslangan ta'limot.
The inevitability of fate	Неизбежность из судьбы	Qazo va qadar	islom diniga ko'ra, taqdiri azalga so'zsiz ishonish.
Sect Kariatidy	Карматиды	Qarmatiylar	Ismoiliylar falsafiy oqimining bir shahobchasi.
Comparison	Сравнение	Qiyos	deduktiv, sillogistik xulosa chiqarish, uning shakllari, qoidalari kabi masalalar.
Judgment day	Судный день	Qoim	ismoiliylar falsafasiga ko'ra, Qiyomat kuni Muhammad ibn

			Ismoilni Imom Mahdiy suratida qaytishi.
substance	субстанция	Hayulo	birlamchi sabab, moddiy asos, substansiya.
Ideological vacuum	Идейный вакуум	G'oyaviy bo'shliq	jamiyat hayotida mafkurasizlik, maq-sadsizlik va boshboshdoqlikning namoyon bo'lishi.
The world of ideas	Мир идей	G'oyalar dunyosi	Haqiqiy, abadiy, o'zgarmas dunyo.
Harijana	Хариджаны	Harijanlar	hind kastachilik tizimidagi "qo'l tekizib bo'lmas"lar tabaqasi, ular eng iflos mehnat – ko'chalarni supurish, axlatni tozalash kabi ishlarni qilishlari kerak.

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажакимиз фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПК-4358-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрь “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони.
17. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.
18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.
19. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 2002. № 4-5. - 68-модда.
20. Ўзбекистон Республикасининг “Экологик назорат тўғрисида»ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 52-сон, 688-модда.
21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30-сентябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5863-сонли Фармони.

Ш. Махсус адабиётлар

1. Henry Corbin. History of Islamic philosophy. – New York. 2010.
2. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013. 175.
3. Peter Adamson. Philosophy in the Islamic World. –New York: Oxford Press, 2015.
4. Po‘latova D.A Qodirov M.Q., Sulaymonov J.B. Sharq falsafasi va

madaniyati tarixi. O'quv qo'llanma.1-qism. –T.: Fan va texnologiya, 2018.

5. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.

6. Аждодларимиз маънавий меросидан. – Т.: Фан, 2014.

7. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ISBN 978-5-317-05412-0.

8. Гулобод Қудратуллоҳ кизи, Р.Ишмухамедов, М.Нормухаммедова. Анъанавий ва ноанъанавий таълим. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2019. 312 б.

9. Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими. методик қўлланма/ тузувчи. А.Е. Ибраймов. – Тошкент: “Lesson press”, 2020. 112 бет.

10. История Востока. В 6-томах. –М.: Восточная литература РАН. – 2002-2008.

11. Ишмухамедов Р.Ж., М.Мирсолиева. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 б.

12. Каримов И.А. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти.–Т.: Ўзбекистон, 2014.

13. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.

14. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (Ўрта асрлар). Ўқув қўлланма. – Т.: ТДШИ, 2010.

15. Муслимов Н.А ва бошқалар. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 208 б.

16. Нуритдинов М.Н., Пўлатова Д.А., Файзиходжаев Д.Э.ва бошқ. Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ижтимоий-фалсафий фикрлари (VIII-XVIII асрлар) Ўқув қўлланма. – Т. : ТДШИ, 2014.

17. Пўлатова Д. Қодиров М. ва бошқ. Фалсафа тарихи: Шарқ фалсафаси. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ, 2013.

18. Томпсон М. Восточная философия. – М.: Гранд, 2001.

19. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. Ўқув қўлланма. – Т.: НОШИР, 2013.

IV. Интернет сайтлар

1. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
2. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
3. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази
4. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet

5. <http://natlib.uz> – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
6. www.press-service.uz
7. www.nimfogo.uz
8. www.gov.uz
9. <http://press.natlib.uz>